776

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्या-
काशीसंस्कृतसीरीज़्पुस्तकमालायाः

१३

वेदान्तविभागे (३) तृतीयपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्सनत्सुजातीयम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितभाष्यसहितम् ।

तथा

नीलकण्ठव्याख्यया संवलितम्

वझे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा
संशोधितम्

Printed-Published and sold by
JAI KRISHNA DASS GUPTA,
At the Vidya Vilas Press,
Gopal Mandir Lane,
Benares City.
1924.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्या-
काशीसंस्कृतसीरीज़पुस्तकमालायाः
१३
वेदान्तविभागे (३) तृतीयपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्सनत्सुजातीयम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितभाष्यसहितम् ।

तथा

नीलकण्ठीव्याख्यया संवलितम्

वझे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा

संशोधितम्

SANATASUJÂTIYAM

WITH BHASHYA OF

SRI MADSHANKER BHAGVATPAD

AND

a Commentary by Nilkantha.

EDITED BY

PANDIT BHAU SHASTRI VAJHE

Printed-Published and sold by
JAI KRISHNA DASS GUPTA,
At the Vidya Vilas Press,
Gopal Mandir Lane, Benares City.

॥ श्रीः ॥

सभाष्यसनत्सुजातीयविषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयश्लोकानुक्रमणिका ।

—:०:—

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयम् ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

तथा

॥ नीलकंठकृतटीकासमलङ्कृतम् ॥

नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानंदाय विष्णवे ॥
निरस्तनिखिलध्वांततेजसे विश्वहेतवे ॥१॥

ॐ नम आचार्येभ्यो ब्रह्मविद्भ्यः ॥

सनत्सुजातविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावबोधायारभ्यते ।

स्वतश्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषयया ऽविद्यया स्वानुभवगम्यया साभासया स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मभावात्प्रच्युतोऽनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नः अप्राप्ताशेषपुरुषार्थः प्राप्ताशेषानर्थः अविद्याकामकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिं चाकांक्षन् लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थं मोक्षाख्यमलभमानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभिन्नासु नानायोनिषु परिवर्त्तमानो मोमुह्यमानः संसरन्कथंचित्पुण्यवशाद्वेदोदितेनेश्वरार्थकर्मा-

नुष्ठानेनापगतरागादिमलोऽनित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलभोगाद्विरागो वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुः वेदोदितशमदमादिसाधनसंपन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्य आचार्यानुसारेण वेदांतश्रवणादिना "अहं ब्रह्मास्मि"इतिब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानतत्कार्यो ब्रह्मरूपेऽवतिष्ठत इति इयं वेदातमर्यादा । एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयिष्यति भगवान् सनत्सुजातः ।

धृतराष्ट्रः शोकमोहाभितप्तः "तरति शोकमात्मविद्"इतिवेदांतवादमुपश्रुत्य ब्रह्मविद्यया विना शोकापनयनमशक्यं मन्वानः—

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ १ ॥

इति विदुरायोक्तवान् । श्रुतवाक्योऽपि परमकारुणिकः सर्वज्ञः सन् ब्रह्मविद्यां विशिष्टाधिकारिविषयां मन्वानः—

"शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे" इति शूद्रयोनिजत्वादौपनिषदब्रह्मात्मतत्त्वज्ञाने 'नाहमधिकृतः' इत्युक्त्वा कथमेनं धृतराष्ट्रं ब्रह्मविद्यया परमे पदे परमात्मनि पूर्णानंदे स्वाराज्ये स्थापयिष्यामीति मन्वानः छांदोग्योपनिषत्प्रसिद्धमितिहासं स्मृत्वा नान्यो भूमानं तमसः परं पारम् आत्मानं दर्शयितुं शक्नुयादिति मत्वा तमेव भगवंतं सनत्सुजातं योगबलेनाहूय प्रत्युत्थाना-

दिभिर्भगवंतं पूजयित्वा आह क्षत्ता—

भगवन्संशयः कश्चित धृतराष्ट्रस्य मानसे ॥
यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥१॥
यं श्रुत्वाऽयं मनुष्येंद्रः सर्वदुःखातिगो भवेत ॥
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ तथैव च जरांतकौ ॥ २ ॥
विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये ॥
अरतिं चैव तंद्रीं च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ३ ॥

इति। भगवन् येनासौ सकलसंसारकारणधर्माधर्मविवर्जितः सर्वदुःखातिगो मुक्तो भवेत तमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तुमर्हसीत्युक्तवान्——

वैशंपायन उवाच—

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ॥
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

तत इति । ततः एतद्वाक्यसमनंतरं विदुरेण सनत्सुजातं प्रति ईरितम् उक्तं यत् वाक्यं तत् संपूज्य संमान्य, सनत्सुजातं सनदिति सनातनं ब्रह्मोच्यते, हिरण्यगर्भा-

---

श्रीः॥ उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्याताान्संमतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते—ततो राजेति । मनीषी शास्त्रसंस्कृतमनी-

ख्यम। तस्मात्सनातनात् ब्रह्मणो मानसात् ज्ञानवैराग्यादिसमन्वितः सुष्टु जात इति सनत्सुजातः इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमारः, तं रहिते रहसि प्राकृतजनवर्जिते देशे महात्मा महाबुद्धिः पप्रच्छ पृष्टवान् बुद्धिं परमामुत्तमां पूर्णानन्दाद्वितीयविषयाम्। किमर्थम्? बुभूषन् भवितुमिच्छन् ब्रह्मात्मविद्ययाऽपहृतमात्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवाह—

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ॥
देवासुरा आचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरं नु सत्यम् ॥ २ ॥

पावान् रहिते एकांते परमां बुद्धिं परविद्यां "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति श्रुतिप्रसिद्धां पप्रच्छ। एतेन विषयो दर्शितः। प्रयोजनं दर्शयति—महात्मा बुभूषन्निति। परं ब्रह्म भवितुमिच्छन् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलकत्वश्रवणात् विदुरेरितं वाक्यं सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति। भारतेऽपि मृत्युशब्दितस्य बंधस्याभावं श्रुत्वा प्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोऽपि मम पापाद्भयं नास्तीति संतोषं प्राप्य तेन ज्ञानस्य सर्वकर्मोन्मूलनहेतुत्वं दर्शितं। यथोक्तं—

हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यत इति ॥ १ ॥

सनत्सुजातेति । हे सनत्सुजात ! यत मृत्युर्हि ना-स्तीति शिष्यान् प्रति उपदिष्टमिति विदुरः प्राह, देवासुराः पुनरमृतत्वे मृत्योरभावाय अमृतत्वप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाच-रंतो गुरौ वासं कृतवंतः । श्रूयते च छांदोग्ये "तद्धो-भये देवा असुरा अनुबुबुधिरे" इत्याद्यारभ्य "तौ ह द्वा-त्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः" इत्यंतेनेंद्रविरोचनयोः प्र-जापतौ ब्रह्मचर्यचरणम् "एकाशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" इति च । यदि मृत्युर्नास्तीति तव पक्षः तर्हि कथं देवासुराणाममृतत्वे ब्रह्मचर्यचरणं ? तत् तयोर्मृत्युसद्भावासद्भावपक्षयोः कतरं नु सत्यं, यत्सत्यं तद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

प्रश्नमेवाह—सनत्सुजातेति । मृत्युरिति । ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति साहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते, स नास्तीति तव प्र-कर्षेण वादं पूर्वोक्तं विदुरादीनां मुखात् शृणोमि हे सनत्सुजात, सनत् सर्वदा सुष्ठु जातं जन्म यस्य नित्यकुमारत्वेन जरामरण-विवर्जितेत्यर्थः । श्रुतिश्चैतदाह—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता इति ।

तथा अमृतत्वे मृत्योरभावाय "एकशतं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' इति बंधनिवृत्त्यर्थो यत्नश्च श्रूयते । नह्य-सतो नित्यनिवृत्तस्य निवृत्त्यर्थं यत्नो युज्यते, तदनयोः पक्षयोः कतरत् मतं सत्यं तद् ब्रूहीति शेषः ॥ २ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः—

श्रीसनत्सुजात उवाच—

अमृत्युः कर्मणा केचित् मृत्युर्नास्तीति चापरे ॥
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशंकिथाः ॥३॥

अमृत्युरिति । केचित्पुनरविद्याधिरूढाः परमार्थतो मृत्युसद्भावं मन्यमानाः वेदोक्तेन कर्मणा अमृत्युः अमृतत्वं भवतीति मत्वा अमृत्यवे अमृतत्वप्राप्तये वेदोक्तं कर्माचरंति । तथा अन्ये विषयाविषांधाः विषयव्यतिरेकेण निर्विषयं मोक्षममन्यमानाः कर्मणैवामृत्युः अमृतत्वं देवादिभावं वर्णयंति । तत्रैव च रागिगीतं श्लोकमुदाहरंति—

अपि वृंदावने शून्ये सृगालत्वं स इच्छति ।
नतु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम ॥ इति ॥

तथैव च परमात्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यंतो ज्ञानकर्मभ्याममृतत्वं वर्णयंति । अपरे पुनरद्वितीयात्मदर्शिनः आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यंतो मृत्युर्नास्तीति वर्णयंति ।

यद् कर्मणा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य बंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः पृष्टवानसि । यच्चापरं मृत्युः स्वरूपत एव नास्तीत्यपृच्छः, एतद् एतयोः पक्षयोः परस्परविरुद्धत्वं मा विशंकिथाः मा मंस्थाः । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वम् उत ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपन्यासः, तयोश्च क्रमसमु-

हेराजन्, यथैतत्पक्षयोराविरोधः सम्भवति तथा ब्रुवतो मे मम वाक्यं शृणु मा विशंकिथाः मयोक्तेऽर्थे शंका मा कृथाः ॥ ३ ॥

कथम् ?—

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ॥
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥

उभे इति ॥ ये पूर्वोक्ते मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे ते उभे हे क्षत्रिय, आद्यप्रवृत्ते य आदिसर्गस्तमारभ्य प्रवृत्ते। अथवा क्षत्रियाद्य क्षत्रियप्रधान, प्रवृत्ते वर्तमाने। कथं पुनरुभयोः परस्परविरुद्धयोरस्तित्वनास्तित्वयोः सत्यत्वमिति? तत्राह—मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनामिति। भवेदेवं विरोधोऽस्तित्वनास्तित्वयोः, यदि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात्। कस्तर्हि मृत्युः? यो मोहो मिथ्याज्ञानम्, अनात्मनि आत्माभिमानः, स मृत्युः केषांचित्कवीनां मतः। अहं तु न तथा मृत्युं ब्रवीमि। कथं तर्हि? प्रमादं वै मृत्यु-

---

च्चयपक्षाश्रयेण विरोधाभावं मन्वानो मा विशंकिथा इति ब्रवीमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविरोधमेवाह—उभे इति। एतस्य एकस्यैव पुंसोऽवस्थाभेदेन उभे अपि सत्ये एव हे क्षत्रिय, विद्धि अविद्यावस्थायां बंधः सत्यः

महं ब्रवीमि। प्रमादः प्रच्युतिः स्वाभाविकब्रह्मभावात्। तं प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणम् आत्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजम् अहं ब्रवीमि। तथा सदाऽप्रमादं स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थानम् अमृतत्वं ब्रवीमि। तथाच श्रुतिः स्वरूपावस्थानमेव मोक्षपदं दर्शयति—"परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति। तथा अनुगीतासु स्पष्टमाह—

एको यज्ञो नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमीति ॥

यतः स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षः, अत एव चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादेव न कर्मसाध्यममृतत्वं, नापि समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामिति "अमृत्युः कर्मणा केचित्" इत्येतदनुपपन्नमेवेत्युक्तं भवति। वक्ष्यति चास्य पक्षस्य स्वयमेव निराकरणं—

कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुयांति न तरंति मृत्युम् ॥

कर्मनाशश्च, विद्यावतां तु रज्जूरगवत्कालत्रयेऽपि नास्ति; मोहाज्ज्ञासमानस्य तु ज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भावः। आद्यमवृत्ते इति पाठे उभे अपि मते अनादिनी नित्ये इत्यर्थः। सिद्धांतमाह—मोहादिति। निर्मोहानां तु नास्त्येव मृत्युरित्यर्थः। मोहं विवृणोति-प्रमादमिति। आत्मतत्त्वानवेक्षणं प्रमादः मूलाज्ञानमिति यावत्। तदेव मृत्युः, मृत्युर्वै तम इतिश्रुतेः। अप्रमादं अवहिततां, सम्यग-

ज्ञानेन विद्वांस्तेजो अभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः ॥ इति ॥ ४ ॥

कथमेतदवगम्यते प्रमादो मृत्युरप्रमादो ऽमृतत्वमिति तत्राह—

प्रमादाद्वा असुराः पराभवन्नप्रमादाद्व ब्रह्मभूताः सुराश्च॥ न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जंतून्नाप्यस्य रूपमुपलभ्यते हि।५।

प्रमादादिति । प्रमादात्स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्यवनात् अनात्मनि देहादावात्मभावात् , असुराः विरोचनप्रभृतयः पराभवन् पराभूताः । तथाच श्रुतिः-- "अनुपलभ्यात्मानम्"इत्यारभ्य "देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्ति"इत्यन्तेन । तथा अप्रमादात्स्वाभाविकाचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना ऽवस्थानात् ब्रह्मभूताः सुराश्चेन्द्रादयः । तथाच श्रुतिः "तं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां च सर्वे च लोका आप्ताः सर्वे च कामाः" इत्यादिना । अथवा असुषु प्राणेषु इन्द्रियेष्वेव रमंते इत्यसुराः, अनात्मविदो वैषयिकाः प्राणिनो ऽसुराः । ते स्वाभाविकब्रह्मभावमतिक्रम्य अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नाः पराभवन् तिर्यगादियोनिमाप-

---

वेक्षणं ज्ञानमिति यावत् । "ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्" इति स्मृतेः । अमृतत्वं अमृतत्वहेतुः ॥ ४ ॥

प्रमादात् अज्ञानात् असुराः असुषु रममाणाः कामक्रोधाद्या-

२

ज्ञाः। तथाच बव्हृचब्राह्मणोपनिषत्—"तस्मान्न प्रमाद्येत नातीयात्" इति। तथा स्वस्मिन्नात्मन्येव रमंति इत्यात्मविदः सुराः। तथा चोक्तम्—

आत्मन्येव रतिर्येषां स्वस्मिन् ब्रह्मणि चाचले।
ते सुरा इति विख्याताः सूरयश्च सुरा मताः। इति॥

अप्रमादाच्चे स्वाभाविकब्रह्मात्मनाऽवस्थानात् ब्रह्मभूताः निवृत्तमिथ्याज्ञानतत्कार्याः ब्रह्मैव संवृत्ताः इत्यर्थः। नन्वन्य एव सर्वजंतूनां उपसंहारको मृत्युः प्रसिद्धः, कथमुच्यते "प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि" इति? तत्राह—न वै मृत्युरिति। न वै मृत्युरस्ति भक्षयति प्राणिनः। यदि भक्षयेत् तर्हि व्याघ्र इवास्य रूपमुपलभ्येत न चोपलभ्यते तस्मान्नास्त्येव मृत्युः॥ ५॥

ननूपलभ्यते सावित्र्युपाख्याने—

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशंगतम्॥
अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥१॥ इति।

सुरवृत्तिभिराक्रान्ताः पराभवन् मृत्युवशा अभूवन्। तथा अप्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वं ब्रह्मैव संतः अविद्ययाऽब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः विद्यया पुनर्ब्रह्मैव भवंति। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति श्रुतेः। सुराश्चेति पाठे सुराः शमदमादिमंतः ब्रह्मभूताः ब्रह्मभावं गता इत्यर्थः। मृत्युरज्ञानं जंतून् अस्ति संसारसंकटे पातयति, न हि व्याघ्र इव दृश्यते, कार्यमेवास्य दृश्यते, न स्वरूपमित्यर्थः। हि यतः अस्य रूपं निरीक्ष्यमाणमपि न उपलभ्यते। नहि रज्जूरगोपादानमज्ञानमुरगवत् द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः॥ ५॥

कथमुच्यते नास्य रूपमुपलभ्यते इति ? तत्राह—

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६ ॥

यममिति । सत्यमुपलभ्यते, तथापि न साक्षान्मृत्युः, कस्तर्हि ? यः प्रमादाख्यो मृत्युः अज्ञानं स एव, साक्षाद्विनाशहेतुत्वात् । तथा अज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं श्रूयते—"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनष्टिः" इति। बृहदारण्यके प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य साक्षान्मृत्युत्वं दर्शितम्—"मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्"इति।यस्मात्प्रमाद एव साक्षात् सर्वानर्थबीजं तस्मान्न प्रमाद्येत, चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मभावेनैवावतिष्ठेतेत्यर्थः । तथा चाज्ञानस्य बन्धहेतुत्वं विज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता—"अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः"॥ इति । यस्मात्प्रमाद एव मृत्युः अप्रमादोऽमृतत्वम्, अत एव न कर्मसाध्यममृतत्वम् । नापि कर्मप्राप्यं, नित्यसिद्धत्वात्, नित्यप्राप्तत्वाच्च । तथाच श्रुतिः—"एष नित्यो महिमा

ननु यदि मृत्योः रूपं नोपलभ्यते तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत आह—यममिति । अतः अज्ञानाख्यान्मृत्योरन्यं यमसंज्ञं एके मूढाः मृत्युमाहुः ।

"अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं

ब्राह्मणस्य"इति । तथा—"तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः" इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शितम् । तथा च "न चक्षुषा गृह्यते" इति । वक्ष्यति च भगवान् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम्—"अन्तवन्तः क्षत्रिय"(३—१८)इति "एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा"इति च । तथाच मोक्षधर्मे—

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ॥
तस्मात्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिनः ॥ १ ॥ इति
"ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञाः" इति च ।

तथाच ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं मन्यमानः सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान् वेदाचार्यो मनुः—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ इति

तथाऽऽह भगवान्परमेश्वरः—

ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥
तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ॥ १ ॥
विज्ञातव्यं प्रयत्नेन श्रोतव्यं द्रष्टव्यमेव च ॥
एकः सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चितिमात्रकः ॥ २ ॥

निश्चकर्ष यमो बलात्"इति अस्य व्यतिरेकमुखेन आत्मनि कल्पितत्वमाह—आत्मावसन्नामिति । आत्मनि प्रतीच्येवावसन्नं लीनं तेन र

आनन्दो निर्मलो नित्यः स्यादेतत्साख्यदर्शनम् ॥
एतदेव परं ज्ञानं एतन्मोक्षोऽनुगीयते ॥ ३ ॥
एतत्कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः ॥
आश्रित्यैतत्परं तत्त्वं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ ४ ॥
गच्छन्ति मां महात्मानं यतन्तो विश्वमीश्वरम्॥इति॥

ननु एवं चेत्तर्हि कर्माणि नानुष्ठेयानि ?

न नानुष्ठेयानि, किंतु ज्ञानिना नानुष्ठेयानि

तथा चाह भगवान्—

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" इति ।

तथाच ब्रह्मपुराणे कावषेयः—

"किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यम्"इति । तथाच बव्हृचब्राह्मणोपनिषत्-"किमर्थं वयमध्येष्यामहे"। तथाच बृहदारण्यके विदुषः कर्मसंन्यासं दर्शयति-"एतद्ध स्म वैतत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते"इति ॥ तथा लैंगे—

"ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कर्मणा प्रजया च किम्"इति । तथाच आथर्वणीश्रुतिः-"नैतद्विद्वान्"इति । केन तर्ह्यनुष्ठेयानि ? अज्ञानिना अरुरुक्षुणा सर्वकर्माणि सर्वदा अनुष्ठेयानि, न ज्ञानिना । तथा चाह भगवान्-"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा" इति, "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्"

ज्जूरगादिवद्यमादिकमपि आत्मनि कल्पितमेवेत्यर्थः । आत्मावास-मिति पाठे आत्माश्रयमित्यर्थः। यमप्रशमोपायमहामृतमिति । ब्रह्मचर्य

इति, "ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्"इति च। तथा चाह भगवान्सत्यव्रतसुतः—"द्वाविमावथ पन्थानौ"इति। नन्वेवमारुरुक्षुणाऽपि कर्माणि नानुष्ठेयानि, कर्मणां बन्धहेतुत्वात्। तथाचोक्तं भगवता—"कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते"इति। सत्यम्, तथापि ईश्वरार्थितया फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानानि न बंधहेतूनि। तथाचोक्तं भगवता-"यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र"इति। किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानं? सत्त्वशुद्ध्यर्थमिति ब्रूमः। तथाचोक्तं भगवता—"कायेन मनसा बुध्या"इति। "यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्"इति "गतसंगस्य"इति च। तथाच—

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते। इति॥

ननु कर्मणामपि मोक्षहेतुत्वं श्रूयते- "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयम्"इति। तथाच मनुः—

"तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे"इति। नैतत, पूर्वापराननुसन्धाननिबन्धनोऽयं भ्रमः। तथाहि— "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳसह"इत्युक्त्वा "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते"इति विद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः। इममेवार्थं

ब्रह्मणि चर्या आत्मानुसंधानं निरस्ताखिलकल्पनाजलं अमृतत्वं मोक्षहेतुः, योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः। "न तस्य रोगो न जरा न

स्पष्टयन् भगवान्मनुः—"तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे" इत्युक्ते समुच्चयाशंका मा भूदिति "तपसा कल्मषं हंति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति तपसो नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः अन्तःकरणशुद्धावेव विनियोगं दर्शितवान् । तथा "ईशावास्यमिदꣳसर्वम्" इति सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतस्य सर्वस्य तावन्मात्रत्वं पश्यतस्तद्दर्शनेनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतः "तेन त्यक्तेन भुंजीथाः" इति त्यागेनैवात्मपरिपालनमुक्त्वा, अतदात्मवेदिनः केन तर्हि आत्मपरिपालनम् ? इत्याशंक्याह—"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इति । एवं सर्वभूते त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञे अविद्यानिमित्तोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाभावात्, कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं कर्म जिजीविषेत् इत्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्ध्यर्थं यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति । अत एभिरपि वाक्यैः कर्मणां शुद्धिसाधनत्वमेवावगम्यते न मोक्षसाधनत्वम् । यद्यप्युक्तं—"तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च" इति चशब्दात्समुच्चयो-

---

मृत्युः" इति श्रुतेः । ननु कल्पितस्य रूपस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह—पितृलोक इति । "यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः" इतिन्यायेन आत्मनि कल्पितगरुडभावस्य विषनिवर्तकत्ववद् तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीति भावः ।

ऽवगम्यते—तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारेण वेदितव्यम्। तथा चानुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् कर्मणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्—

नित्यनैमित्तिकैः शुद्धैः फलसङ्गविवर्जितैः॥
सत्त्वशुद्धिमवाप्याथ योगारूढो भविष्यति॥
योगारूढस्ततो याति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ इति

वक्ष्यति भगवान् सनत्सुजातः शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्—"तदर्थमुक्तं तप एतत्"(२—८) इति। ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वं, विनाऽपि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यत्येव। सत्यम्। ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यति, किंतु तदेव ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं ब्रूमः। तथाचोक्तम्—"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इति। तथा चाह याज्ञवल्क्यः—"तथा ऽविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः" इति। यस्मात् विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिद्वारेण मोक्षसाधनज्ञाननिष्पत्तिः, तस्मात्सत्त्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाङ्मनःकायलक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समाचरेत्—यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति।

अत्र युक्तिमाह—शिव इति। शीतोष्णादिवदेकस्मिन् सत्यविरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात् तस्मिन्नेव शिवत्वाशिवत्वे रज्ज्वां

तथाचाह भगवान्—"आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम्" इति। "संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः"इति। तस्य लक्षणमुक्तं—"यदा हि नेन्द्रियार्थेषु"इति। यस्तु पुनरेवं यज्ञदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति तस्य शम एव कारणं न कर्म इति। तथाचोक्तम्—"योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते"न कर्म इति। तस्माच्छमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादिसमन्वितो योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थित इति। कथं तर्हि योगानुष्ठानं कार्यम्? शृणु—समे देशे शर्करावह्निवालुकाशब्दजलाशयादिवर्जिते मनोऽनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं स्थिरमासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रोपविश्यासनं स्वस्तिकादि बद्ध्वा समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं विश्वादीन् विश्वतैजसप्राज्ञान् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिक्रमेण कार्यकारणविनिर्मुक्ते पूर्णात्मनि उपसंहृत्य पूर्णात्मना स्थित्वा ध्यायेत्पुरीशयं देवं पूर्णानन्दं निरञ्जनम् अपूर्वानपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणं अशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनाऽवस्थितं परं परमात्मानमोमिति। तथा चोक्तं ब्रह्मविद्भिः—

विविक्तदेशमाश्रित्य ब्राह्मणः शुद्धचेतसा।
भावयेत्पूर्णमाकाशं हृद्याकाशाश्रयं विभुम्॥

तथा चोक्तं ब्राह्मे—तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नमिति।

२

एवं युंजन्सदाऽऽत्मानं परमात्मत्वेन यदा साक्षाद्विजानाति तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृतकृत्यो भवति । तथाच बृहदारण्यके—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । तथा ईशावास्ये—यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति । तथा च कठवल्लीषु—तं दुर्दर्शमिति । तथाच कावषेयगीतासु—आत्मज्ञः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चनेति । तथाच मनुः—सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं मतमिति ।तथा चाह भगवान्—एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यादिति। यस्मात्तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिः तस्मात्तमेव परमानन्दात्मानं आत्मत्वेन जानीयादयमहमस्मीति न किंचिदन्यच्चिन्तयेत् । तथाच श्रुतिः—तमेव धीरो विज्ञायेति । तथाचाह भगवान्—संकल्पप्रभवान्कामानिति । एवं प्रसंगात्सर्वशास्त्रार्थः संक्षेपतो दर्शितः ॥

अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः—यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीजं तस्मात् प्रमादमेवाहं मृत्युं ब्रवीमि । न यमम् । यमं तु पुनरेके विषयविषांधाः अविद्याधिरूढाः स्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्तो मृत्युं अतो मयोक्तान्मृत्योः प्रमादादन्यं मृत्य्वन्तरं वैवस्वतमाहुः आत्मावासं आत्मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मावासस्तम् । तथाच मनुः—

यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गंगा मा कुरून् गमः ॥
अमृतम् अमरणधर्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते चरमाणं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । श्रूयते कठवल्लीषु—कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति । पितृलोके राज्यमनुशास्तीति । कथमनुशास्ति ? शिवः सुखप्रदः शिवानां पुण्यकर्मणाम् अशिवोऽसुखप्रदः अशिवानां पापकर्मणाम् ॥ ६ ॥

एवं तावत्प्रमाद एव मृत्युरिति मृत्युरूपं निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव कार्यात्मनाऽवस्थानं दर्शयति—

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ॥
अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्
न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥

आस्यादिति । यः प्रमादाख्यो मृत्युः स प्रथममा-

सर्पदंशादिवत्क्लिश्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्येति । अस्य यमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपो मृत्युर्मरणहेतुर्निःसरति उद्भवति । अत्र यथाऽज्ञानाभिमानिनी देवता यमः एवं क्रोधाद्यभिमानिन्योऽपि देवताः यमस्य दासभूताः सतीत्याधिदैवमर्थः । अध्यात्मं तु अज्ञानादेव क्रोधादय उद्भवन्ति ततो म्रियत इत्यर्थः । ननु यद्यात्मात्मासमज्ञानं तर्हि तत आत्मनः पृथक्

स्यात्मना परिणमते। आस्यः अभिमानात्मकोऽहंकारः। तथाचोक्तं—"सर्वार्थक्षेपसंयोगादसुधातुसमन्वयात्। आस्य इत्युच्यते घोरो ह्यहंकारो गुणो महान्" एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकाराम्निःसरति निर्गच्छति कामात्मना। ततः कामः स्वविषये प्रवर्तमानः प्रतिहतः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति। ततोऽहंगतेन अहंरूपमापन्नेनाहंकाराद्यात्मना स्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नो "ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं वैश्योऽहं शूद्रोऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता" इत्येवमात्मको रागद्वेषादिसमन्वितश्चरन् विमार्गान् श्रौतस्मार्तविपरीतान्मार्गान्, न चात्मनः परमात्मनो योगं समाधिलक्षणम् उपैति कश्चिदपि। अथवा अविद्याकामकर्माणि संसारस्य प्रयोजकभूतानि। पूर्वत्र "मोहो मृत्युः संमतः" इत्यनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका अविद्या दर्शिता। उत्तरत्र "कर्मोदय" इति कर्म वक्ष्यति। अथेदानीं कामोऽभिधीयते—अस्यंते क्षिप्यंते अनेन संसारे

सिद्धमपृथक् सिद्धं वा ? अंत्ये मुक्तानामपि पुनर्बंधापत्तिः। आद्ये सांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापत्तिरित्याशंक्य मृत्युं विशिनष्टि—नराणां अहंगतेनैव विमार्गान् चरन्निति। जीवानां योऽहंकारस्तेन सहगतं गमनं अहंकारसाहित्यं तेन विमार्गान् अनात्मगान् मार्गान् चरन् विषयान्भुंजान इत्यर्थः। मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् न शुद्धादात्मनः सकाशादज्ञानं पुनरुदेति, नापि

प्राणिन इत्यास्यः कामः। अथवा—आस्यवदास्यं सर्वजग्धृत्वात्। तथाचोक्तं भगवता—काम एष क्रोध एष इति। एष मृत्युरास्यात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्मना विपरिणमते। उक्तं च—कामात्क्रोधोऽभिजायत इति। ततोऽहंगतेनाहंकारापन्नेनाज्ञानेनाहंकारफलकारूढेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान् न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥

किंच—

ते मोहितास्तद्वशे वर्त्तमाना
अतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ॥
ततस्तं देवा अनुपरिप्लवंते
अतो मृत्युं मरणादभ्युपैति ॥ ८ ॥

त इति। ते अहंकारादिरूपेण स्थितेनाज्ञानेन

पृथगवतिष्ठत इति भावः। ननु सुषुप्तावहंकारलयोऽपि दृश्यत इत्यत आह—नचेति। तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सत्त्वान्न कश्चित् ज्ञानं विना आत्मयोगमुपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः। अतोऽहंकारनाशात्प्राक् आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयो युज्यत एवेत्यर्थः। आस्यादेप इति पाठे आस्तेऽस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानम् अहंकारस्तस्मान्निःसरत इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

आत्मयोगाभावे दोषमाह—त इति। ते नराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः। तद्वशे क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वशे वर्तमा-

मोहिताः देहाद्यात्मभावमापादिताः । तद्वशे अहंकाराद्यात्मना परिणतप्रमादाख्यमृत्युवशे वर्त्तमानाः अतोऽस्मात्प्रेताः धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके यावत्संपातमुषित्वा पुनराकाशादिक्रमेण देहग्रहणाय निपतंति । श्रूयते च—"तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैनमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तंते"। ततोऽनंतरं पुनर्देहग्रहणावस्थायां तं देवा इंद्रियाण्यनुसृत्य कर्माणि परि समंतात्प्लवंते समंततः परिवर्त्तंत इत्यर्थः । अतोऽस्मात्कारणादिंद्रियगुणानुसरणान्मरणं याति । ततो मरणाज्जन्माभ्युपैति ततो मृत्युम । एवं जन्ममरणप्रबंधारूढो न कदाचिन्मुच्यत इत्यर्थः । आत्माज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्ततः

नाः संतः इतोऽस्माल्लोकाद् प्रेताः गताः संतः तत्र यमलोके पुनरित्यसकृद्गमनसूचनार्थं पतंति गच्छंति, नरकादाविति शेषः । ततस्तान् तत्र गतान् अनुदेवा इंद्रियाणि प्लवंते तत्रैव गच्छंति । "तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति" इति श्रुतेः । मृङ् प्राणत्यागे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणसंज्ञामपि लभते । अयंभावः—"मृत्युरत्यंतविस्मृतिः" इति स्मृतेरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मारकत्वेन, पयश्च मरणकत्वेन गृहीतस्य देहस्य च विस्मारकत्वेन साम्यात् द्वयमपि मृत्युशब्दितं, तथाच

समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽत्रतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं तावदविद्याकामयोर्बंधहेतुत्वमभिहितम् । अथेदानीं कर्मणां बंधहेतुत्वमाह—

कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥
सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्
प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

कर्मेति । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति कर्मणाऽमृतत्वं भवतीति यन्मतान्तरमुपन्यस्तं तन्निराकरोति—न केवलं कर्मणा अमृतत्वं भवति अपितु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफलानुरागाः संतस्तत्र तस्मिन्कर्मफलेऽनुयान्ति । यस्मात्तत्रैवानुयान्ति अतो न तरंति मृत्युं पुनः पुनर्जन्ममरणात्मके संसारे परिवर्तंत

मुख्यो मृत्युरज्ञानं गौणो यम इति ॥ ८ ॥

ननु प्राङ्मरणान्मृत्युभयं, मृतस्य तु कृतकृत्यतैवास्तीत्याशंक्याह–कर्मोदय इति । भोगपदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलभोगेऽनुरागो येषां ते तथाभूताः तत्र स्वर्गादौ अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति देहनाशमात्रेण न मुच्यंत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य' 'योनिमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येऽनुसंयांति

इत्यर्थः । कस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रैव परिवर्त्तते ? सदर्थयोगानवगमात् । सदर्थेन योगः सदर्थयोगः परमात्मना योगस्तस्य सदर्थयोगस्य एकत्वस्यानवगमात् स्वात्मनश्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मभावानवगमादित्यर्थः । समंतात्समंततः प्रवर्त्तते भोगयोगेन विषयरसबुद्ध्या देही, यथा अंधो निम्नोन्नतकंटकस्थलादिषु परिभ्रमति एवमसावपि विवेकहीनः सर्वत्र विषयाकांक्षया परिभ्रमति ॥ ९ ॥

किञ्च—

तद्वै महामोहनमिंद्रियाणां
मिथ्यार्थयोगे ऽस्य गतिर्हि नित्या ॥
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा
स्मरन्नुपास्ते विषयान् समंतात् ॥ १० ॥

तादिति । यद्रागाभिभूतस्य इंद्रियाणां विषयेषु प्रवर्त्तनं तन्महामोहनं । एतदुक्तं भवति—यस्य

यथाकर्म यथाश्रुतम्"इति । "अस्नीसेवोपलब्धव्यः" इति चास्तित्वं देहांतरप्राप्तिं चाह । अत्र हेतुः—सदर्थेति । सन् ब्रह्म तत्प्राप्त्यर्थो योगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्यानवगमादलाभात्समंतात् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्योनिषु भोगयोगेन भोगलिप्सया देही देहाभिमानी प्रवर्तते ॥९॥

भोगमेव निंदति—तद्वा इति । यत अस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादिविषयेषु योगो रागस्तदर्थं गतिः प्रवृत्तिः

विषयेषु न वास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणि विषयेषु न प्रवर्तंते। तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावाद् आत्मन्येव प्रवृत्तिः, ततश्च मोहनिवृत्तिः। यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणां पराग्भूतेषु विषयेषु प्रवृत्तत्वान्न स इमं सदाद्वितीयं प्रत्यग्भूतं परमात्मानमात्मत्वेन साक्षाज्जानाति। तथाचोक्तम्—"स्त्रीपिंडसंपर्ककलुषितचेतसो विषयविषांधाः ब्रह्म न जानंति" इति। ततश्च महामोहेन पुनः पुनर्विषयेषु प्रवृत्तिः। तथाचाह मनुः—"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" इति। ततश्च मिथ्यार्थैरविद्याकल्पितैः शब्दादिविषयैर्योगो भवति तस्मिन्मिथ्यार्थयोगे अस्य देहिनो गतिः संसारगतिर्नित्या नियता। प्रसिद्धं ह्येतत्—स्वात्मभूतं परमात्मानमनवगम्य विषयेषु प्रवर्तमानाः पराग्भूतास्तिर्यगादियोनिं प्राप्नुवंतीति। तथाच बह्वृचब्राह्मणोपनिषदि—या वैता इमाः प्रजायंत इति। वक्ष्यति च—कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यतीति। कस्मात्पुनर्मिथ्यार्थयुक्तस्य गतिर्हि नित्येति तत्राह—

नित्या स्वाभाविकी तदेव इंद्रियाणां महामोहनम् अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् यदाहाक्षपादः—"दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः" इति। दोषो रागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन अभिहतांतरात्मा व्यथितचित्तः सन् विषयान्स्मरन् स्मरणपूर्वकम् उपास्ते हेतौ शतृप्रत्ययः स्मरणमेव विषयोपासनाहेतु-

मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा मिथ्याभूतविषयसंयोगेना-
भिहतांतरात्मा यस्य सः अभिहतस्वाभाविकब्रह्मभावः
स्मरन् शब्दादिविषयान् तानेवोपास्ते न परमात्मानं
समंतात् समंततः ॥ १० ॥

ततः किमिति चेत्तत्र यद्भवति तच्छृणु—

अभिध्या वै प्रथमं हंति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं च पश्चात् ॥
एतान्बालान् मृत्यवे प्रापयंति
धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्युम् ॥ ११ ॥

अभिध्या विषयध्यानं प्रथमं हंति विनाशयति
स्वरूपात्प्रच्युतं करोति, ततो विषयध्यानाभिहितमेनं
विषयरससांनिधौ शीघ्रं प्रतिगृह्य कामश्च हंति । ततः
कामाभिहतमेनं प्रतिगृह्य क्रोधश्च हंति । तदेतेऽभिध्या-
दय एतानभिध्याकामक्रोधवशंगतान्बालानविवेकिनो
मूढान्मृत्यवे प्रापयंति क्षिपंति । श्रूयते कठवल्लीषु—प-
राचः कामानिति । धीरास्तु पुनर्धैर्येण विषयान्जित्वा पर-

रतस्तेषां विस्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

तत्स्मरणे दोषमाह—अभिध्येति अभिध्या विषयस्मरणं प्र-
थमं ततः कामस्तत्प्राप्त्यभिलाषः केनचिन्निमित्तेनतत्प्रतिहतौ क्रो-
धः एते अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे
मोहाय प्रापयंति । ये तु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्ते मृत्युं त-

मात्मानमात्मत्वेनावगम्य तरंति मृत्युम् । श्रूयते च-निचाय्य तं मृत्युमुखादिति ॥ ११ ॥

कथं पुनर्धीरास्तु धैर्येण विषयान् जित्वा मृत्युं तरंतीत्यत आह—

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्यात्
अनाचारेणाप्रतिबुध्यमानः ॥
स वै मृत्युं मृत्युरिवात्ति भूत्वा
ह्येवं विद्वान् योऽभिहंतीह कामान् ॥ १२ ॥

य इति । योऽभिध्यायन् अनित्याशुचिदुःखानुविद्धतया उत्पतिष्णून् उत्पत्योत्पत्य पतंतीत्युत्पतिष्णवो विषयास्तान्निहन्यात् परित्यजेत् । अनाचारेण अनादरेण अमेध्यदर्शन इव अप्रतिबुध्यमानः पुनः पुनरचिंतयन् स वै पुरुषो मृत्योरेव मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवात्ति मृत्युम् । उक्तं च—विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः ॥ मृत्योर्मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवि-

---

रंति पाठांतरे धर्मं योगाभ्यासं चरंति ॥ ११ ॥

य इति । यः मृत्युतरणकामः योगी वाऽभिध्यायन् आत्मानं चिंतयन् उत्पतितान् कामानेव निहन्यात् हननोपायमाह—अनादरेण तुच्छत्वबुध्या पथिपतिततृणवत् रूपादीन् ग्रामानपि अप्रतिबुध्यमानः अचिंतयन् य एवं विद्वान् भूत्वा कामान्निहंति एवं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यम इव नात्ति न ग्रसते निष्का

रकत्रिरिति ॥ १२ ॥

एवमनित्यादिरूपेण विद्वान्सन् अनादरादिना अभिहंति कामान् । यः पुनरनादरादिना नाभिहंति स किं करोतीत्याह—

कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥
कामान् व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः॥१३

कामेति । यस्तु पुनर्विषयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति कामविषये नष्टे कामाननु कामैः सह विनश्यति । अनित्याः कामगणाः प्रतिक्षणं विनाशान्विताः, तद्वत्कामी विशीर्णो भवति। यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान् व्युदस्य परित्यज्य विवेकबुध्या धुनुते ध्वंसयति । यत्किंचिदिह जन्मनि जन्मांतरे च उपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म ॥ १३ ॥

कथं पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य हेयत्वमित्याह

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ॥

मस्य मृत्युभयं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सकामं निंदति–कामानुसारीति । विषयार्थी विषयमनुविनश्यति । यथोक्तं–कुरंगमातंगपतंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंचेति। फलितमाह–कामानिति । विषयांस्त्यक्त्वा रजो दुःखरूपं यत्किंचित् सर्वं धुनुते नाशयति ॥ १३ ॥

गृध्यन्त एव धावंति गच्छंतः श्वभ्रमुन्मुखाः॥ १४॥

देह इति । योऽयं भूतानां देहो दृश्यते सः अप्रकाशः अविद्यया कल्प्यमानः केवलं नरकः श्लेष्मासृक्पूयविण्मूत्रकृमिपूर्णत्वात् । तथाचाह मनुः—

आस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसक्षतजलेपनम् ॥
चर्मावनद्धं दुर्गंधि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ १ ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ॥
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् इति ॥ २ ॥

एवमत्यन्तबीभित्सितं स्त्र्यादिदेहं कमनीयबुध्या गृध्यन्तोऽभिकांक्षत एव धावंति अनुधावंति । गच्छंतः श्वभ्रमुन्मुखाः यथा अन्धाः कूपादिकं विवेक्तुमशक्ताः कूपादिषून्मुखाः पतंति एवं स्त्र्याद्यभिकांक्षंतो विषयविषांधाः उन्मुखाः पतंति नरकेष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

विपक्षे दोषमाह—देह इति । अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः अप्रकाशो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन्स तथा अत एव नरकवद्दुःखदः । एतदेवाह—मुह्यंते इति । यथा मुह्यंतो मदिरामत्ताः । गृध्यंत इति पाठे ग्रहगृहीताः पथिगच्छंतः श्वभ्रवत् गर्तयुक्तं देशं धावंति, तथा कामिनः संसारे वर्तमानाः सुखं सुखप्रदं भार्यादि प्रति धावंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

य एवं गृध्यन्त एव धावंति तेषां देहो निरर्थक इत्याह-

अमन्यमानः क्षत्रिय कंचिदन्यं
नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ॥
क्रोधाल्लोभान्मोहभयांतरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १५ ॥

अमन्यमान इति । यस्त्र्यादिकमभिकांक्षन् अनुधावति स विषयविषांधस्तद्व्यतिरिक्तं स्वात्मभूतं परमात्मानममन्यमानोऽप्रतिबुध्यमानो नाधीयते तद्विषयमध्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छाति । तस्यास्य विषयविषांधस्य षडंगवेदविदुषोऽपि देहस्तृणनिर्मितव्याघ्र इव निरर्थको भवति । तथाचाह भगवान्वशिष्ठः—चतुर्वेदोऽपि यो विप्रः सूक्ष्मं ब्रह्म न विंदति । वेदभारभराक्रांतः स वै ब्राह्मणगर्दभः इति। न केवलं देहो निरर्थकः—य एवंभूतः स एव मृत्युरित्याह-क्रोधाल्लोभान्मोहभयांतरात्मा इति।

अमन्यमानमिति । अमूढवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु तृणमयव्याघ्रवत् मृत्युर्यमः किं कुर्यान्न किमपीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मूलाज्ञानं निर्णुदन् अपनेष्यन् अन्यत् किंचित् काम्यमानं स्त्र्यादिकं अमन्यमानः अगणयन् नाधीयीत न स्मरेत् तुच्छत्वबुध्याविषयविस्मरणेन काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः-भ्रमस्य जाग्रतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् । अपुनः स्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥

क्रोधलोभाभ्यां हेतुभ्यां मोहभयसमन्वितः अंतरात्मा त्वच्छरीरे य एष तव आत्मा दृश्यते स एव तव मृत्युः। यः पुनरजितेंद्रियः क्रोधलोभादिसमन्वितो विषयेषु प्रवर्तते स एव तस्य मृत्युः विनाशहेतुत्वात्। उक्तंच—आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ १५ ॥

तर्हि केनोपायेन मृत्योर्विनाश इत्याह—

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः ॥
विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

एवमिति। एवं क्रोधादिरूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजं विदित्वा क्रोधादीन् भूतदाहीयान्दोषान् परित्यज्य अक्रोधादीन् संपाद्य ज्ञानेन चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः। तथाच श्रुतिः—आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति। कस्मात्पुनर्ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योरित्याह—विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरे परमात्मनि

तथापि तत्र न स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादतो इति च ॥ १५ ॥

यमं त्वेके इत्यत्र आत्मावसन्नमिति यमोऽप्यात्मनि कल्पित इत्युक्तं तद्व्याचष्टे—सक्रोधलोभाविति। यस्त्वच्छरीरे एषः अहंप्रत्ययविषयः अंतरात्मा बाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य अंतरः चिद-

साक्षात्क्रियमाणे प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः । यथा मृत्योर्विषयं संसारमागतो मृत्युनाऽभिभूतो नष्टो भवति मर्त्यः । एवमात्मवेदिनो विषयमागतो अज्ञानमृत्युर्नष्टो भवति । उक्तंच ज्ञानमहोदधौ—ज्ञानसंस्थानसद्भावो ज्ञानाग्निर्ज्ञानवज्रभृत् । मृत्युं हंतीतिविख्यातः स वीरो वीतमत्सर इति ॥ १६ ॥

एवं तावत् "कर्मोदय"इत्यादिना कर्मणां बंधहेतुत्वमुक्त्वा 'ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः'इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमभिहितं तत्र चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान्
द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान् ॥

चिद्ग्रंथिरूपो जीवः स मोहवान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपं ज्ञानं तद्वान् क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति शुकनलिकान्यायेन स्वयं बंधहीनोऽपि अज्ञानात्स्वात्मानं बद्धं मन्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः। उपसंहरति-एवमिति। जायमानं मोहादिति शेषः। मोहविरोधिनि ज्ञाने तिष्ठन्निष्ठावान् यमान्न बिभेति। तत्र दृष्टान्तः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्युर्बंधः विनश्यते मृत्योर्यमस्य मर्त्यः देहः अज्ञानकृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणेति गद्यटकार्थः ॥ १६ ॥

तेषां परार्थं कथयंतीह वेदाः
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म ॥ १७ ॥

यानिति । ननु कथं कर्मणां बंधहेतुत्वं ? यावता यानेवाहुरिज्यया ज्योतिष्ठोमादिना साधुलोकान् साधुभिर्धार्मिकैरारूढान् पुण्यतमान् पवित्रान् सनातनान् नित्यान् । तेषां ब्रह्मलोकपर्यंतानां परार्थं परमपुरुषार्थत्वं कथयंति इह अस्मिन् संसारमंडले वेदाः । एतत् लोकानां परमपुरुषार्थत्वं विद्वान् कथं नु साधनं कर्म नैति न गच्छति नानुतिष्ठतीत्यर्थः । अथवा, एतत् ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकाना साधनभूतं कर्म विद्वान् ब्रह्मावित् कथं नैति नानुतिष्ठतीति ॥ १७ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः—

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र
तथाऽर्थजातं च वदंति वेदाः ॥

अत्र शंकते—यानिति । साधु इज्यया सोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमान् इंद्रलोकाद्यपेक्षया पुण्यान् सनातनान् व्यवहारापेक्षया नित्यान् लोकान् सत्यलोकारूपान् इह वेदे आहुः वेदविदः तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्षप्रापकत्वं वेदाः कथयंति । एतत्कर्मणां क्रममुक्तिहेतुत्वं विद्वान् जानन् कर्म कथं न उपैति न शरणीकरोति । कर्मभिरेव मोक्षसिद्धौ किं ज्ञानेनेति भावः ॥ १७ ॥

५

स नेह आयाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहंत्यमार्गान् ॥ १८ ॥

एवमिति । सत्यम् एवमेव ब्रह्मलोकादिसाध्यं सुखं परमार्थं मन्यमानो विषयविषांधो ह्यविद्वान् उपयाति तत्र तस्मिन् ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्मणि न विद्वान्, अविद्यादिदोषदर्शनात् । तथा च बृहदारण्यके—"अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति अविद्वांसोऽबुधा जनाः" इति॥१॥

तथाऽर्थजातं च प्रयोजनजातं च तस्यैवाविदुषो वदंति वेदाः। यस्मादविदुष एव वदंति न विदुषः, तस्मात् नेह सः विद्वान् ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मणि आयाति प्रवर्तते। किं तर्हि कुरुते ? तत्राह—परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परात्मा सन् ब्रह्मैव सन् परं प्रयाति । मार्गेण निहंति अमार्गान् संसारहेतुभूतानात्मनो विरुद्धमार्गान् धर्माधर्मोपासनारूपान्। अथवा, "एवं हि विद्वानुपयाति तत्र" इति पाठे सगुणब्रह्म-

---

समाधत्ते—एवमिति। अविद्वानेवं त्वदुक्तक्रमेण तत्र मोक्षपदे उपयाति, तथैव अर्थजातं भोगमोक्षाख्यं प्रयोजनसामान्यं वेदाः वदंति । तथा अनीहो निष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादिकम् अवेक्ष्य अनात्मत्वेन शृण्वन् जीवः परं निर्गुणमात्मानं आयाति आ-

विद्वान् तत्र ब्रह्मलोकादावुपासनाफलमुपयाति प्राप्नोति। तथाऽर्थजातं च अस्य वदंति वेदाः। कीदृशं वदंति? सः विद्वान् इह अस्मिन् लोके कर्मीव नायाति न जायते, किंतु मार्गेण ब्रह्मोपासनया अमार्गान् विरुद्धमार्गान् निहंति। एवं तत्र गत्वा संसारहेतून् अमार्गान् निहत्य परात्मा ब्रह्मात्मा सन् कालेन परं ब्रह्म प्रयातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तावत्प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य मृत्युत्वम् अप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्यामृतत्वम् "प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि" इत्यादिना दर्शयित्वा "आस्यादेष निःसरते नराणाम्" इत्यादिना "स वै मृत्युस्त्वच्छ-

---

भिमुखत्वेन प्राप्नोति, निष्कामः तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत "इत्यर्थः। अन्यथातु, स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानाड्या मार्गान् तत्तल्लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परं प्रयाति। "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इति श्रुतेः। तथाच बृहदारण्यके—"तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते, एवमेवेदं शरीरं निहत्य विद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति" इति तु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्कामः आप्तकामः स्यात्" "न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयंते" इति कामयमानस्य अस्माद्देहादुत्क्रांतस्य देहं मरणेनासद्रूपत्वं नयतः स्वर्णकारदृष्टांतेन पित्र्यगांधर्वादिरूपांतरकर्तृत्वमुक्त्वा, निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य उत्क्रांतिर्निषिध्यते ॥ १८ ॥

रीरे य एषः" इत्यंतेन तस्यत्र कार्यात्मना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्वं प्रदर्शयित्वा, कथमस्य मृत्योर्विनाशः इत्याशङ्क्य, "एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः"इति आत्मज्ञानेन मृत्युविनाशं दर्शयित्वा "यानेवाहुरिज्यया" इत्यादिना ब्रह्मलोकादेः पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य "एवं ह्यविद्वान्" इत्यादिना तेषामविद्यावद्विषयत्वेनापुरुषार्थत्वमुक्त्वा, "परं परात्मा प्रयाति मार्गेण" इति ज्ञानमार्गेण मोक्षः उपदिष्टः। तत्र "परं परात्मा प्रयाति"इति जीवपरयोरेकत्वमुक्तम्। तदसहमानश्चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुंक्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ॥
किं वाऽस्य कार्यमथवाऽसुखं च
तन्मे विद्वन् ब्रूहि सर्वं यथावत्॥ १९ ॥

ननु जीवः परं प्राप्नोति चेत् अन्यस्यान्यात्मताऽयोगाव पर एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति। तच्चायुक्तं अनियोज्यब्रह्मात्मत्वात् परस्येत्याशंकते—कोऽसाविति। तं परात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुराऽपि नवमित्यनेन परिणामित्वं निरस्तम्। तादृशं परं कोऽसौ नियुंक्ते? यन्नियोगादयं दुःखादिभाग्भवति। नियोजकान्तरसत्त्वे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इति परानवस्थेति भावः। ननु पर

कोऽसाविति। ननु यदि स एव सत्यादिलक्षणः परमात्मा क्रमेण आकाशादि धरित्र्यंतं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मना स्थितः संसरति चेत्, कोऽसौ तं सत्यादिलक्षणं अजं संसारे नियुंक्ते प्रेरयति। किमन्येन, स्वयमेवेति चेत्, किं वाऽस्य नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य कार्यं प्रयोजनम्? अथवा, नानायोनिषु अप्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वे महिम्नि स्थितस्य संसाराननुप्रवेशे असुखम् अनर्थजातं वा किं भवति? हे विद्वन्, मे ब्रूहि सर्वं यथावत। तथा च ब्रह्मविदामेकः पुंडरीको भगवान् याज्ञवल्क्यः तत एव सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवात्मत्वमभ्युपगम्य—"यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते। ईश्वरश्च कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते"

एव नियोजकांतरं विना इदं सर्वं चेतनाचेतनं विश्वं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"इति श्रुतेः। क्रमेण भवतीति शंकते—स चेदिति। एतद्दूषयति—किंवेति। अस्य परस्यावाप्तकामतया निष्कामस्य किंवा कार्यं कर्त्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोऽपि प्रवर्तते" इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः। ननु "लोकवत्तुलीलाकैवल्यम्" इति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनापि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते। तद्वत्परस्यापि लीलैव जगत्सृष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्याह—अथवेति। चतुरंगादिक्रीडाऽपि सुखार्थमेव क्रियते, नच परस्य सुखलिप्साऽस्ति, नच-स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वाऽस्तीति न परस्य

इति। "कोऽसौ नियुक्ते" इत्यनेन भगवतोक्तमेव ब्रह्मजीवत्वादपक्षं वात्वदूकचोद्यं, स्वयमेव स्पष्टमुक्तत्वात् ॥ १९ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवंति नित्याः ॥
तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किंचित् ।
अनादियोगेन भवंति पुंसः ॥ २० ॥

दोष इति। यद्येवं चोदयत एषोऽभिप्रायः—नियोज्यनियोक्तृत्वादिभेददर्शनादेकस्य कूटस्थस्य तदसंभवाद्भेदेन भवितव्यमिति। तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते चेत्—तदा तस्मिन् भेदयोगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे दोषो महान्, को दोषः? द्वैतिनो ह्यतथावादिनो वैदिका भवेयुः, वेदहृदयं परमार्थमद्वैतं च बाध्यं स्यात्। किंच नानारूपेण परिणतत्वात् अनित्यादिदोषोऽस्थूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत।

स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति, नापि तेन सह जीवस्याभेदः संभवति, जीवपरयोर्भेदे तु जीवादृष्टानुरोधेन राजवत् परो जीवभोगार्थं सृष्ट्यादौ प्रवर्तते स्वकृतमर्यादापरिपालनार्थं चेति युज्यतेऽतः न तयोरभेदः संभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथोच्यते नास्माभिर्ब्रह्मणो नानात्वमभ्युपगम्यते अपितु जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यत इति। अत्रापि महान्दोषः यतो विनाशं प्राप्नोति। श्रूयते च—"मृत्योः स मृत्युम्" इत्यादि। "यदा ह्येवैष एतस्मिन् उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इति। अथ जीवपरयोर्भेदेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणभाषितत्वादवैदिकत्वं नाम महान् दोषो भवति। कथं तर्हि त्वत्पक्षे जीवेश्वरादिव्यवहारभेदः कथं वा तेषां नित्यत्वमिति? तत्राह—"अनादियोगेन भवंति नित्याः" इति। अनादिराविद्या माया। तथा-चोक्तं—"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" इति। "इयं हि साक्षात्" इति च। तद्योगेन अनादिमायायोगेन भवंति जीवादयो नित्याः, अद्वितीयस्यापि

उत्तरमाह—दोष इति। विभेदयोगे विशेषेण भेदो ययोस्तौ विभेदौ विभिन्नौ तयोर्योगे अभेदेन ऐक्ये महान्दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् अतो जीवपरयोस्तात्त्विको भेदो न युक्त इत्यर्थः। किं तर्हि अनादियोगेन न अत्तुं शीलमस्येत्यनादि भोग्यवर्गः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानि क्षेत्राणि तैः सह योगेन संबंधेन पुंसः परस्मात्सकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवंति तथा तेन औपाधिकेन भेदेन अस्य आधिक्यं किंचिदपि न अपैति। नहि जलचंद्रे कंपमाने मुख्यश्चंद्रः कंपते नापि घटाका-

परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यत एव इत्यर्थः। श्रूयते च एकस्यैव बहुरूपत्वं—"इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" "एकं सद्विप्राः" "एकं संतं बहुधा" "एकः सन् बहुधा विचचार" "त्वमेकोसि" "अजायमानो बहुधा विजायते" इति। तथा च मोक्षधर्मे—"एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्" इति॥ १॥ तथा च याज्ञवल्क्यः—"आकाशमेकम्" इति च। तथा च काचषेयगीतासु—"न जायते म्रियते वा" इति। तथा चाह भगवान्—"अहं प्रशास्ता सर्वस्य" इति। "न चाप्ययं संसरति न च संसारयत्प्रभुः" इ-

---

शे चलति गुरूपे आकाशे चलनं संभाव्यते। तथाच श्रुतयः—"एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्॥ यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा॥ घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे॥ घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः" इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं दर्शयति। एकधेति, ईश्वररूपेण। बहुधेति, जीवरूपेण। एक एव शुद्धः, जलाशयतरंगचंद्रन्यायेन प्रकाशत इत्यादि श्रुतेरर्थः। एवं च जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोऽपि व्यवहारः सेत्स्यति। न च परांकल्पनाऽवतरतीति सिद्धम्। कथंभूतेन अनादियोगाख्येन

ति। किंच, मायानिमित्ते भेदेऽभ्युपगम्यमाने अस्य परमात्मनः कार्यकारणात्मना अवस्थितस्य आधिक्यं आधिपत्यं नापैति किंचित् किंचिदपि, मायात्मकत्वात्संसारस्य कूटस्थ एव भवतीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् अनादियोगेन अनाद्यविद्यायोगेन भवंति पुंसः पुमांसो जीवाः बहवो भवंति।

अथवा, पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो या माया अनादिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवंति। तथा च एतत् सर्वमनुगीतासु स्पष्टमाह भगवान्—"इदं जगदनेकमिति वेदानुशासनम्" तथा चाह भगवान् पराशरः आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वम्-"ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमार्थतः" इति। तथा चैतत्स्पष्टमाह भगवान्सनत्सुजातः ब्राह्मे पुराणे कावषेयगीतासु—"असंगेन वेदान् पठध्वम्" इति ॥ २० ॥

क्षेत्रसम्बन्धेन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्येनाज्ञानेन हेतुना योगः सम्बन्धोऽस्य सोऽनादियोगस्तेन भवन्ति जन्मादिभाज इति शेषः। पुंसः पुमांसः। अज्ञानयोगोत्थः क्षेत्रयोग इत्यर्थः ॥ २० ॥

एवं तावदेकस्यैव परमात्मनो अनादिमायायोगे बहुरूपत्वमुक्तं, इदानीं यदीश्वरस्य कारणत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह—

य एतद्वा भगवान्स नित्यो
विकारयोगेन करोति विश्वम् ॥
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवंति वेदाः ॥ २१ ॥

य एतदिति । य एतद्वा परमार्थभूतो भगवान् ऐश्वर्यादिसमन्वितः परमेश्वरो नित्यः स विकारयोगेन ईक्षणादिपूर्वकं विश्वं करोतीति तथा तत्सत्त्वे तच्छक्तिर्वा

जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरात् पृथक्सत्त्वं वारयति—य एतद्वेति । वाशब्द उपमार्थे। य इति पुंस्त्वं विधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानं जगत् यज्जगदिव भाति स नित्योऽविकारी भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव वाशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः यथा हि "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" "अहं च स्वप्ने गजमिवाद्राक्षम्" इति वेदे लोके च मिथ्यार्थानुवादे इवशब्दः प्रयुज्यते। श्रुतिश्च—"इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्याद्या प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह । विकारोऽत्र माया तद्योगेन विश्वं करोति स्वप्नेंद्रजालवत् नतु कनककुण्डलवत् जगद्ब्रह्मणोः परमार्थतो विकाराविकारीभावोऽस्ति ब्रह्मणोऽत्यन्तनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणमस्तु सादृश्यात् नतु चेतनं वैलक्षण्यादित्याशङ्क्या

त्मशक्तिर्मायैव करोति न परमात्मा अपूर्वादिलक्षणः इ-
ति स्म मन्यते । न स्वतः चित्सदानंदाद्वितीयस्य कारण-
त्वं, किंतु मायावेशवशादित्यर्थः । किं तर्ह्यस्य तथाभूत-
शक्तियोगे प्रमाणम् इति चेत्, तत्राह—तथार्थयोगे । तस्य
परमात्मनो जगदुपादानभूतमायार्थयोगे च भवंति वें-
दाः । तस्य मायासद्भावे वेदाः प्रमाणं भवंतीत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—"इन्द्रो मायाभिः" इति । तथा चाह भगवा-
न्—"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इति॥२१॥

एवं तावत् 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि" इत्यादि-
ना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनाऽवस्थानं तन्नि-
मित्तं चानेकानर्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य विनाशः इत्या-
शंक्य "एवं मृत्युं जायमानम्" इत्यादिना ज्ञानादेवाभ-

तथा च तच्छक्तिरिति । तथाच तेनैव प्रकारेण स्वात्मानि स्वप्नवज्जगदवभासयन्ती तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदनन्याऽस्तीति वेदोऽपि मन्यते स्म । तथाच श्रूयते-"देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति च । ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः स्वं भोक्तृत्वादात्मा तत्स्वामी तथाच तयोर्भेदः इत्याशङ्क्याह—तथार्थेति । शक्तिर्हि न शक्तिमतः पृथग्दृष्टा वह्नेरिव दहनप्रकाशनशक्तिः । वेदा अपि "बहु स्यां प्रजायेय" इति "सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादयः । चकाराल्लोके शक्तिग्रहोऽपि तादृशार्थयोगे शक्तिमतोरभेदेन सम्बंधे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यप्राप्तिं दर्शितां श्रुत्वा प्रासंगिके चोद्यद्वये परिहृते, कर्मस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—
यस्माद्धर्मानाचरंतीह केचित्
तथाऽधर्मान्केचिदिहाचरंति ॥
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा
उताहो धर्मः प्रतिहंति पापम् ॥ २२ ॥

यस्मादिति । यस्मात् धर्मान् अग्निहोत्रादीन् आचरन्ति इह लोके केचित् तथा अधर्मान् इह आचरन्ति । किं तेषां धर्मः पापेन प्रतिहन्यते? उताहो स्वित् धर्मः प्रतिहंति पापम् ? अथवा तुल्यबलेन अन्यतरेण अन्यस्य विनाशः ? इति ॥ २२ ॥

एवं जीवेशयोरभेदाज्जगतो मिथ्यात्वाज्जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेर्ब्रह्मानन्यत्वाच्च ब्रह्माद्वैतं सिद्धं तेन मृत्युर्नास्तीति पक्षः । येषां च मते कर्मणा मृत्युनाशस्तेषामपि क्रममुक्तिप्रणाड्या कर्मणां मोक्षहेतुत्वं च स्थितम् । यस्मात्तु अस्मिन् मोक्षे निमित्ते धर्मान् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि आचरन्ति किंवा मोक्षार्थं संन्यासमेव कुर्वंति अथवा क्रममुक्त्यर्थं कर्माण्येव उपासनासहितानि वा कुर्वीत येषां तु तादृशो महान् धर्मो नास्ति किन्तु अल्प एवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठानात्मकोऽस्ति तेषामपि स धर्मः पापेन रागादिदोषेण हन्यते उत धर्म एव पापं हंतीति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥

अविदुषः उभयोरनुभव एव नान्यतरेणान्यतरस्य विनाशः। विदुषः पुनरुभयोरपि ज्ञानाग्निना विनाशः इति उत्तरमाह।एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः—

सनत्सुजात उवाच—
तस्मिंस्थितो वाऽप्युभयं हि नित्यम्
ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहंति सिद्धम् ॥
यथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति॥ तस्मिन् पुण्यापुण्यात्मके कर्मणि स्थितोऽपि कुर्वन्नपि उभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्यं नियमेन विद्वान् ज्ञानेन प्रतिहंति विनाशयति। कथमेतदवगम्यते ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहंति? तत्राह—सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतत् श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु। तथा च श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति ॥ १ ॥

उत्तरमाह—तस्मिन्स्थिताविति द्वाभ्याम्। उभयं, संन्यासः सोपासनं कर्म च तस्मिन्मोक्षे स्वस्वरूपे स्थितौ स्थितिनिमित्तं नित्यं अविचलं वाशब्दः एवार्थः। तयोर्विशेषमाह—ज्ञानेनेति। संन्यासपूर्वकेण ज्ञानेन ब्रह्मविद्यया सिद्धं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म प्रतिहंति अनृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येन सच्चिदानंदात्मकं गच्छति प्राप्नोति हंतेरत्र गत्य-

"यथा पुष्करपलाश" इति । "यथैषीका तूलमग्नौ" इति च । "यथैधांसि समिद्धोऽग्निः" इति च ।

"क्षणमात्मानुसंधानात्पापं दहति कोटिशः ॥ अन्यथा पापविध्वंसो न भवेत्कोटिपुण्यतः" ॥ १ ॥

अन्यथा ज्ञानहीनश्चेत्पुण्यमुपैति । तथागतं पापमुपैति तत्फलं चोपभुंक्ते । कथमत्रगम्यते इति चेत्, एतदपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः—"इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ति प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशंति" इति ॥ "अनंदा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः" ॥ तथैव वासुदेवः—"त्रैविद्या माम्" इति च ॥ २३ ॥

र्थत्वं ज्ञेयम् । तथा सोपासनेन कर्मणा अन्यथा सिद्धाद्विपरीतं साध्यं पुण्यं प्रशस्तं देवत्वादिभावं उपैति, यतः देही देहाभिमानी भवति तथागतं तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं नरदेहाभिमानजं पापमपि कदाचित् उपैति । देवभावं प्राप्तोऽपि कदाचिन्मुच्यते, अन्यथा जयविजयादिवत्ततो भ्रश्यत्यपि । इति ज्ञानमेव श्रेष्ठमिति भावः ॥ २३ ॥

किं अविदुषः अनुभव एवोभयोः, उतान्यतरेणान्यतरस्य विनाश इति तत्राह—

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरम्
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ॥
धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्
धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ २४ ॥

गत्वेति । गत्वा परलोकं प्राप्य उभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलम् पुण्यापुण्यलक्षणेन कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरम् । श्रूयते च बृहदारण्यके—"यो वा एतदक्षरम्" इति । "अथ ये अन्यथातो विदुः" इति च छांदोग्ये । स चापि सोऽपि विद्वान् धर्मेण कर्मणा पापं प्रणुदति विनाशयति इह लोके विद्वान् वक्ष्यमाणलक्षणो ईश्वरार्पणबुध्या कर्मानुष्ठाता तस्य धर्मो बलीयानिति विद्धि जानीहि, ईश्वरेऽर्पितत्वात् । तथा च वक्ष्यति—"तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमु-

---

गत्वेति । उभयं पुण्यस्य पापस्य च फलं स्वर्गनरकाख्यं तच्च अस्थिरं क्षयिष्णु गत्वा प्राप्य पुनरस्मिन्लोके कर्मणा पूर्वसंस्कारानुगुणेन तत्तद्योन्युचितेन युज्यते योगं प्राप्नोति कर्म कृत्वा तत्फलं भुक्त्वा पुनः कर्मैव कुरुते तेन कर्मपाशान्न मुच्यते इत्यर्थः । यद्यप्येवं तथापि स चापि कर्मयोगी कर्मणा धर्मेण धर्मरूपेण

पैति विद्वान् ॥ पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ १ ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा स्वर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन् कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गम्" इति ॥ २४ ॥

"येषां धर्मे न च स्पर्द्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम्" इत्याह श्लोकद्वयेन—

येषां धर्मेषु विस्पर्द्धा बले बलवतामिव ॥
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गे यांति प्रकाशताम् ॥२५॥

येषामिति । येषां विषयपराणां स्वर्गादावुर्वश्यादिभोगश्रवणात् तत्साधनभूतज्योतिष्टोमादिधर्मेषु विस्पर्द्धा संघर्षो वर्तते अस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्मं कृत्वा अस्मादपि सुखी भूयासमिति । बले बलवतामिव, यथा बलवतो राज्ञो बलवंतं राजानं दृष्ट्वा अहमस्मादपि बलवत्ता संपाद्य एनं जित्वा अस्मादपि सुखी भूयासमि-

---

पापं प्रणुदति दूरीकरोति विद्वान्। मूढस्तु कर्मणः फलं स्वर्गपश्वादिकमेवेच्छतीति भावः। अतो हेतोर्धर्मो बलीयान् न स्वधर्मः इति हेतोस्तस्य धर्मं कुर्वतः सिद्धिः कालेन रागादिदोषनाशद्वारा मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः। विद्धीति पाठे सिद्धिमिति शेषः ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेनाह—येषामिति। व्रते यमनियमादिरूपे विस्पर्धा अहमन्येभ्योऽधिकं यमादीन्साधयिष्यामि अहमन्येभ्य इति संघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्यभिनिवेश इति यावत्। बलवतां प्रह्लादीनां

ति संघर्षो वर्तते तद्वत्। अनित्यफलसंगसहितास्ते ब्राह्मणाः यज्ञादिकारिणः इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण यांति प्राप्नुवंति प्रकाशतां प्रकाशम्। श्रूयते च—"अथ य इमे ग्रामइष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंति"इति ॥ २५ ॥

येषां धर्मे न च स्पर्द्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ॥
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यांति त्रिविष्टपम्॥२६॥

येषामिति। येषां विषयानाकृष्टचेतसाम् अनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मे न च स्पर्द्धा संघर्षो न वर्तते तेषां फलनिरपेक्षमीश्वरार्थं कर्मानुष्ठानवतां तद्यज्ञादिकं कर्म चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्। वक्ष्यति च भगवान् स्वयमेव शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वम्—"पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा" इति। ये यज्ञादिभिर्विशुद्धसत्त्वाः परमा-

---

मिव ते योगिनः ब्राह्मणाः सगुणब्रह्मविदः इतो देहात्प्रेत्य गत्वा ब्रह्मलोके तेजस्विनः पूज्याः भवंति ततो मुक्तिं च ब्रह्मणा सह प्राप्नुवंति। तथा च स्मर्यते—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥
परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम्" इति ॥२५॥

सर्वधर्मश्रेष्ठस्य योगधर्मस्य फलमुक्त्वा इज्यादिधर्मस्य फलमाह—येषामिति। अहमेव यज्ञादीन्सर्वोत्कर्षेणानुतिष्ठयामीति येषाम्

७

स्मानमात्मत्वेनावगच्छंति, ते ब्राह्मणा इतोऽस्मात्कार्य-कारणलक्षणाल्लोकात्प्रेत्य मुक्ताः स्वर्गं सुखं पूर्णानंदं ब्रह्म यांति। इतरतः स्वर्गादस्य वैलक्षण्यमाह—त्रिवि-ष्टपमिति। त्रिभिराध्यात्मिकादिभिः तापैः सत्त्वादिभि-र्जाग्रदादिभिर्वा मुक्तं त्रिविष्टपम्। अथवा, तैर्त्रिष्टम् अधि-कारिणं पातीति त्रिविष्टपम् इति ॥ २६ ॥

इदानीं विदुषः समाचारमाह—

तस्य सम्यक् समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ॥
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २७॥

तस्येति। तस्य विदुषः सम्यक् समाचारं वेदवि-दो जनाः विद्वांसः आहुः। नैनं योगिनं मन्येत चित-

---

आग्रहः तेषां तत् यज्ञादिकं ज्ञानस्य साधनं विविदिषोत्पादनद्वारे-भवति। तथा च श्रुतिः—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति। त्रिविष्टपं देवलोकं न तु सत्य-लोकं विविदिषाद्यर्थमपि कर्मानुतिष्ठताम् आनुषंगिकं स्वर्गफलमपि भवतीत्यर्थः। यदाहापस्तंबः—"तद्यथाऽऽम्रे फलार्थे निर्मिते छाया गंध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यंते इति" ॥ २६ ॥

येतु अकरणे प्रत्यवायं मत्वा धर्मार्थमेव धर्ममनुतिष्ठंति न ज्ञानार्थं नापि स्वर्गार्थं तानाह—तस्येति। तस्य धर्मस्य समाचारं सम्य-गनुष्ठानं वेदविदो वैदिकत्वाभिमानिनो जनाः सम्यगित्याहुः नतु ततः किंचिदैहिकमामुष्मिकं वा फलं कामयंते। एवं जनं एतान् जनान् भूयिष्ठं अत्यंतं न मन्येत न मानयेत् किंविनु

येत् भूयिष्ठं बहु बाह्यमाभ्यंतरं जनम् । पुत्रकलत्राद्याभ्यंतरं जनम्, इतरत् बाह्यम् । तथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णंति, तेषामगोचर एव वर्तते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

कीदृशे देशे अस्य वास इत्याह—

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम् ॥
अन्नपानं च विप्रेंद्रस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २८ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशे मृगचोरादिपीडारहिते अन्नपानादि भूयिष्ठं बहुलं वर्तते इति मन्येत प्रावृषीव तृणोदकं बहुलं भवति तद्वत् । तृणोलपमिति केचित्- "तृणोलप इति ख्यातो मुनिभोज्यौदनादिषु" इति वदंति । दूर्वाविशेष इति केचित् । तत्र स्थित्वा तदन्नपानादिकमु-

---

नयेदेवेत्यर्थः । तमेव विशिनष्टि बाह्यम् आत्मनि वर्णाश्रमवयोवस्थाऽभिमानित्वात् बहिर्मुखम् । वैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्च आभ्यंतरम् । यतः अकामहतस्य श्रोत्रियस्य कामोपमर्दतारतम्येन हिरण्यगर्भादर्वाचीनानां मानुषादीनामानंदगणनायाम् उत्तरोत्तरशतगुणितायां "स एक इंद्रस्यानंदः" "स एकः प्रजापतेरानंदः" इति प्रतिपर्यायं "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" इति आनंदोत्कर्षः श्रूयते ॥ २७ ॥

एवं योगिनामात्मविविदिषूणां निष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनां च धर्मः उत्तममध्यमाधमभावेन मोक्तः । संप्रति अहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह—यत्र मन्येतेति । यत्र गृहे अन्नं पानं च ब्राह्मणस्य संन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीति मन्येत जानीयात् तत् गृहं प्राप्य जीवेत्प्राणयात्रां कुर्यात् । न क्षीणवृत्तिं गृहस्थं पीडयेदिति भावः ।

पजीवेत् । नानुसंज्वरेत् संतप्तो न भवेत् । अन्यथा अन्नपानादिरहिते देशे कथं नाम देहयात्रा सिध्येदिति संतप्तो भवति, ततश्च न योगसिद्धिः ॥ २८ ॥

तत्राप्येवंविधजनसमीपे वास इत्याह—

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ॥
अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयान्नेतरो जनः ॥२९॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशे अकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वमाहात्म्यं प्रच्छादयतो येन केनचिदाच्छन्नस्य येन केनचिदाशितस्य यत्रक्वचनशायिन आत्मानमिव लोकं पश्यतो जडवल्लोकमाचरतः प्रयच्छत्यशिवं भयम्, जड इति मत्वा आशिवमकल्याणमवमानादिकं प्रयच्छति, तथा अतिरिक्तमिवाकुर्वन्—यथा कश्चित् स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञो ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या संपूजयति तद्वत् अज्ञाततया अतिरिक्तं ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्तं पूजांतरं ब्रह्मविदनुरूप-

---

प्रावृषि वर्षाकाले तृणं च उलपः उच्छ्रततरं तृणम् । "उलपो ना स्त्री गुल्मिन्यां ना तृणांतरे" इति मेदिनी । तृणोदकमिति पाठांतरम् । नानुसंज्वरेत् क्षुद्बाधया आत्मानं न पीडयेदित्यर्थः ॥२८॥

यत्र देशे अकथयमानस्य स्वमाहात्म्यम् अप्रकाशयतः अशिवममंगलं भयं प्रयच्छति सप्तम्यंतमिदं भयप्रदेऽपि देशे स्थित्वा सत्यपि सामर्थ्ये तत्रसजनमध्ये आत्मानं स्वविद्यादिना

मकुर्वन्नत्रमानादिकमेत्र कुर्वन् यो जनः सोऽस्यत्रिदुषः श्रेयान्। नेतरो यः प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या पूजयति। तथाह मनुः—

संमानात् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।

तथा चाह पराशरः—

"संमाननात्परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः॥
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विंदति" इति॥२९॥

कीदृशस्य तर्हि अन्नं भोज्यमित्याह—

यो वाऽकथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत्॥
ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं संमतं सताम्॥ ३०॥

यो वा इति। अकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य सर्वोपसंहारं कृत्वा पूर्णात्मना अवस्थितस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् न तापयेत्, ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा—ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतं चैलाजिनपुस्तकादिकं नोपहन्याद्वा। तथा चोक्तम्—

"रत्नहेमादिकं नास्य योगिनः स्वं प्रचक्षते॥
कुशवल्कलचैलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः" इति॥

अतिरिक्तम् अधिकमिव अकुर्वन् स्वोत्कर्षम् अप्रकाशयन् यो जनो भवति स श्रेयान् प्रशस्ततरः। परपीडां मानं च त्यजेदिति श्लोकद्वयार्थः॥ २९॥

ईदृशेन कस्यान्नं भोक्तव्यं तमाह—यइति। यः पुमान् आत्मानं कथयमानस्य स्वमौर्दि दर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत्

अन्यदपि ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्वं नोपहन्याद्वा—तदन्नं तस्यान्नं संमतं सतां भोज्यत्वेन ॥ ३० ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ॥
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ ३१ ॥

नित्यमिति । नित्यं नियमेन अज्ञातचर्या गूढचर्या मे मम कर्तव्येति मन्येत ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । ज्ञातीनां पुत्रादिप्रभृतीनां मध्ये संनिधौ वसन् नैव विद्येत प्रतिपद्येत किंचन किंचिदपि । कश्चनेति केचित् । पुत्रकलत्रादिकं परित्यज्य केवलः स्वात्मनिष्ठो गूढचार्येव भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

"कुटुंबं पुत्रदारांश्च वेदांगानि च सर्वशः ॥
यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" ॥ १ ॥

तथा चाह वसिष्ठः—

"यन्न संतं न चासंतं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ॥

परोत्कर्षं दृष्ट्वा न संतप्येत्, तथा ब्रह्मस्वं "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति स्मृतेः यत्यादिभ्योऽदत्वा यन्नोज्जं तद्ब्रह्मस्वभोजनम् अकुर्वंश्च यो भवति तदन्नं तस्यान्नं सतां संमतम् असूयारहितस्य श्रद्धापूर्वकं प्रयच्छत एवान्नं भोज्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥

यः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् ज्ञातीनां मध्ये वसन्नपि ज्ञातव्यो मे मम नित्यम् अज्ञाता चर्या याभिस्ताः अज्ञातचर्याः

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेत्" इति ॥

अथवा, 'नित्यमज्ञातचर्या अज्ञाते चक्षुराद्यविषयभूते वाचामगोचरे अनुदितानस्तमितज्ञानात्मनाऽवस्थिते अशनायाऽऽद्यसंस्पृष्टे पूर्णानंदस्वरूपे सर्वांतरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि चर्या निष्ठा समाधिलक्षणा मे मम कर्तव्या, न पराग्भूतदेहेंद्रियपुत्रमित्रकलत्रादौ स्थूलोऽहं कृशोऽहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्येवमात्मिका कर्तव्या' इति मन्येत स ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । तथा च श्रुतिः—"यच्चक्षुषा न पश्यति" इति । यस्मादेवं तस्मादज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा कर्तव्या तस्मात्—

"क्रोधमानादयोऽनित्या विषयाश्चेंद्रियाणि च ॥
ज्ञातयश्च समाख्याता देहिनस्तत्त्वदर्शिनः" ॥—

इति इंद्रियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् ज्ञातीनामिंद्रियाणां मध्ये वसन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् इति मन्यमानो विजानन्नपि नैवमात्मादिरूपेण विद्येत प्रतिपद्येत, तत्साक्षित्वादात्मनः । तथा च श्रुतिः—"अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" इति । देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

संतु इति मन्येत, ज्ञातयो मे योगगार्थे माङ्गासिपुरिति यस्य मच्छन्नतेजसो मतिः तं ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं बुधाः तल्लक्षणज्ञाः विदुः ॥३१॥

कस्मात्पुनरेवं न गृह्यत इत्याह—

को ह्येवमंतरात्मानं ब्राह्मणो मंतुमर्हति ॥
निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वंद्वविवर्जितम् ॥ ३२ ॥

को ह्येनमिति । को हि निर्लिङ्गं सूक्ष्मम् अचलं क्रियाकर्त्रादिशून्यं शुद्धम् अविद्यादिदोषरहितं सर्वद्वंद्वविवर्जितम् अशनायापिपासादिधर्मविवर्जितम् अन्तरात्मानं प्रमात्रादिसाक्षिणं मानाविषयभूतम् एवम् उक्तेन प्रकारेण देहद्वयतद्धर्मतया 'स्थूलोऽहं कृशोऽहं न गच्छामि न पश्यामि मूको बधिरः काणः सुख्यहं दुःख्यहम्' इति ब्राह्मणः सन् मंतुमर्हति । तथा च सति ब्राह्मण्यमेव हीयेत इत्यर्थः । वक्ष्यति च—

"य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया" इति ॥ ३२ ॥

यस्त्वेवं मनुते स पापीयानित्याह—

योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ ३३ ॥

ईदृशीं चर्यां विना अनंतरं उपाधिकृतव्यवधानशून्यम् आत्मानं प्रत्यंचं निर्लिङ्गम् अनुमानाद्यगम्यम् अचलं व्यापकं शुद्धम् असंगं सर्वद्वैतविवर्जितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं हंतुं गंतुं हंतेर्गत्यर्थत्वमत्र ज्ञेयं, ज्ञातुमित्यर्थः । कोऽर्हति न कोपीत्यर्थः । पाठांतरे तु सुगमम् ॥ ३२ ॥

योऽन्यथेति। योऽन्यथाऽज्ञानात् निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितं चित्सदानन्दब्रह्मात्मना सन्तं स्वात्मानम् अन्यथा देहद्वयतद्धर्मात्मतया "कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलः अमुष्य पुत्रः अमुष्य नप्ता ब्राह्मणोऽहम्" इत्येवमात्मानं प्रतिपद्यते किं तेन मूर्खेणानात्मविदा आत्मचोरेण आत्मापहारिणा न कृतं पापम्। महापातकादि सर्वं कृतं तेनेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—"असुर्या" इति। "ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन् मूको वा बधिरो भवेत्" इति स्मृतिः। तस्माद्विषयभूतदेहेन्द्रियादिष्वात्मभावं परित्यज्य अज्ञात एव वागाद्यगोचरे परमात्मनि निष्ठा कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्यथा देहद्वयमिन्द्रियादितद्धर्माननुपाददतः किं भवतीत्यत आह—

अश्रान्तः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः ॥
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

अश्रान्त इति। यः अनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्माना-

आत्माऽज्ञाने दोषमाह—य इति। अन्यथा आत्मत्वेन भासमानाद्देहादेर्विपरीतं सन्तम् अन्यथा कर्त्रादिरूपम्। शेषं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह—अश्रान्त इति। अश्रान्तः श्रमहीनः यतः अनादाता आदानशून्यः निष्परिग्रह इत्यर्थः। अत एव संमतः

त्मत्वेन नोपादत्ते स पुरुषः अश्रान्तः स्यात् संसारश्रमयु-क्तो न भवेत्, अशनायापिपासादेर्देहादिधर्मत्वात्। तथा च श्रुतिः—"अशनायापिपासे प्राणस्य" इति। दे-हद्वयाध्यासेन तद्धर्माध्यासो भवति। य एवमश्रान्त-या निरुपद्रवो भवति। क्रोधलोभभयहर्षादयो भूतदाह-या योगान्तराया उपद्रवाः, तद्धीनो निरुपद्रवः, स सं-मतः विद्वद्भिः शिष्टत्वेन संमतः शिष्टवन्न स्यात् आचरेत् जडवच्चरेत्। ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४॥

इदानीमगूढचारिणं कुत्सयन्नाह—

ये यथा वान्तमश्नन्ति श्वाला नित्यमभूतये।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात्॥ ३५॥

ये यथेति। "मूढाः श्वाना इति प्रोक्ताः श्वा-च श्वाल" इति दर्शनात् यथा श्वालाः श्वानो वा मूढा वा वान्तम् उद्गीर्णमश्नन्ति, एवं ये शिष्टाः ब्रह्मविदः स्व-माहात्म्यं ख्यापयन्तः अगूढचारिणो वर्तन्ते, ते वान्त-द्गीर्णमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात्। यदिदं वान्ताशनं

शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति। तथा शिष्टोऽपि शिष्टवन्न स्या-त् शिष्टत्वं न प्रकाशयेत्। पाठान्तरे—अशिष्टवत् यथेष्टाचरणः स्यात्किंतु शिष्ट एव वैदिकमर्यादापरिपालनपर एव स्यात्। क-विः क्रान्तदर्शी ॥ ३४ ॥

श्वा शुनकः। ते संन्यासिनः स्ववीर्यस्य स्वपाण्डित्यस्य

द्र अभूतये अनर्थायैवेत्यर्थः। तस्मात् गूढः सन् अशिष्ट-वदेव्र समाचरेदिति ॥ ३५ ॥

इदानीं योगिनः प्रशंसयन्नाह—

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ॥
ते दुर्द्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान् ब्रह्मणस्तनुम् ॥३६॥

अनाढ्या इति। अनाढ्या अबहुमता असक्तात्मानः मानुषे वित्ते जायापुत्रवित्तादिषु, आढ्या वेदेषु वेदप्रतिपाद्याहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यशमादिसाधनेषु ये द्विजास्ते दुर्द्धर्षाः दुष्प्रकम्प्याः। विद्यात्तान् ब्रह्मणस्तनुम्। ब्रह्मस्वरूपभूतान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किंच ब्रह्मविन्महिमैषः—

सर्वान् स्विष्टकृतो देवान् विद्याद्य इह कश्चन ॥
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥३७॥

जीवनात् पाण्डित्यादिकं प्रकाश्य भिक्षामिच्छन् यतिः वान्ताशी भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मानुषे वित्ते चक्षुर्ग्राह्यधनदारादिरूपे विषये अनाढ्याः दरिद्राः। सर्वसङ्गत्यागिन इत्यर्थः। दैवे वित्ते श्रोत्रग्राह्ये पारलौकिके धर्मादौ आढ्याः संपन्नाः। तथा क्रतौ ईश्वरोपासनायाम्। "स क्रतुं कुर्वीत" इत्युपासनायामपि क्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात्। वैराग्यपूर्वकं कर्मोपासनानुष्ठानपरा निर्भया भवन्तीत्यर्थः। तनुं स्वरूपम् ॥ ३६ ॥

सर्वानिति । सर्वानग्न्यादीन् स्विष्टकृतः सुष्ठु इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च श्रुतिः—"स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृत" इति । देवान् प्रत्येकमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यात् य इह कश्चन सर्वदेवतायाज्यपि ब्राह्मणस्य न समानो ब्रह्मविदा न समान इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम्—यस्मिन् देवताविशेषे हविष उद्देशत्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमानः 'इदमग्नये इदमिन्द्राय' इति सोऽपि हविष्पात्रीयोऽग्न्यादिदेवताविशेषो न समानो ब्रह्मविदा, किं वक्तव्यं देवपशुर्यजमानो न समान इति ।

तथा च मोक्षधर्मे—

ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः ।
इज्यते येन मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तमः ॥ इति

तथा च मनुः—

ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिदिह विद्यते । इति ॥ ३

सर्वक्रतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह—सर्वानिति । स्विष्टं शोभनम् इष्टं दिव्यस्त्रगन्नपानादिकं ये यागेन प्रीताः सन्तो यजमानाय कुर्वन्ति ते स्विष्टकृतो देवाः तान्सर्वान् यः अश्वमेधान्तसकलक्रतुकर्ता वेद साक्षात्कुर्यात्सोऽपि ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः समानो भवति । तत्र हेतुः—तस्मिन्निति । यतः तस्मिन् स्विष्टे निमित्ते सः प्रयतते यत्नवान्भवति । अयंभावः—स्विष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं, ब्रह्म तु स्वतःसिद्धमेव अभिव्यज्यते इति तज्ज्ञानफ

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ॥
न मान्यमानो मन्येत नावमानेऽनुसंज्वरेत् ॥३८॥

यमिति । यं ब्रह्मविदम् अप्रयतमानं तूष्णींभूतं सर्वोपसंहारं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितं गूढचारिणं केचिद्विद्वांसः स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञाः ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा मानयन्ति पूजयन्ति चेत्, स तैः मानितः पूजितोऽपि विद्वान् न 'मान्यमानः अहम्' इति मन्येत । तथा, स्थितप्रज्ञलक्षणानभिज्ञाः अज्ञ इति मत्वा अवमानं कुर्वन्ति चेत् तस्मिन् अवमाने निमित्ते न अनुसंज्वरेत् न अनुतप्येत ॥ ३८ ॥

भूतो मोक्षोऽपि स्वतःसिद्धत्वात् नित्य इति न स्विष्टं ब्रह्मज्ञानसमम् इति ॥ ३७ ॥

यमिति । यम् अप्रयतमानं निरारम्भं यादृशं मानयन्ति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित् मानितो भवति । यं तु 'यज्ञादिकर्ता अयम्' इति मानयन्ति स देवानां पशुः अमानित एव । तथा च श्रुतिः—"अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्" इति । उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानम् अन्यैर्मान्यमानमपि मान्यं न मन्येत नापि अभिसंज्वरेत्, अवमाने सति इति शेषः । नकारो भिन्नक्रमः ॥ ३८ ॥

किं तर्हिं मानितेन अवमानितेन वा मन्तव्यम् इत्याह श्लोकद्वयेन—

लोकस्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ॥
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः॥३९

लोकेति । यदिदं विद्वांसो ब्रह्मविदं मानयन्ति इति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत् स्वभाववृत्तिः स्वाभाविकी वृत्तिः इति मन्येत ॥ ३९ ॥

तथा, अमानितो जनैरवज्ञातो विद्वानेवं मन्येत—

अधर्मविदुषो मूढा लोकाः शास्त्रविवर्जिताः ॥
न मान्यं मानयिष्यन्ति एवं मन्येदमानितः॥४०

अधर्मविदुषो मूढाः विवेकहीनाः लोकाः शास्त्रविवर्जिताः न मान्यं मानार्हं मानयिष्यन्ति अमान्यमपि मानयिष्यन्ति इत्येतत् अविदुषां स्वभावः इति मन्येत अमानितोऽपूजितो विद्वान् ॥ ४० ॥

इदानीं मानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह—

न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ॥
अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुः॥४१॥

लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि मानयोग्यता अस्ति इति मत्वा दर्पं न प्राप्नुयादित्याह—लोक इति ॥ ३९ ॥

ये न मानयन्ति तेऽपि पशुवन्निर्विवेकत्वादुपेक्ष्या एव न तु दण्डनीया इत्याह—अधर्मेति ॥ ४० ॥

न वै इति । न वै मानं च मौनं च सहितौ एकत्र वसतः सदा अयं प्रत्यक्षादिगोचरो लोको—लोक्यत इति प्रपञ्चो मानस्य विषयः । असौ परलोको मौनस्य। कोऽसौ । तत् विदुः । तथा चाह भगवान्—

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति ।

तथा चानुगीतासु—

"ॐ तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यानि पदानि वै ।

इति । तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मानात्संसारप्राप्तिः मौनेन ब्रह्मप्राप्तिरिति । उक्तं च हिरण्यगर्भे—

अन्नाङ्गनादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः ।
ब्रह्मानन्दसुखप्राप्तिहेतुर्मौनमिति स्मृतम्।। इति।।४१।।

इदानीं मानार्थसंवासे अपवर्गाभावं दर्शयति—

श्रीर्हि मानार्थसंवासात्सा चापि परिपन्थिनी ॥
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि विद्याहीनेन क्षत्रिय ॥४२॥

श्रीरिति । हे क्षत्रिय श्रीर्हि मानार्थसंवासात् मान-

न वै इति। मानं क्लीवत्वमार्यं मुनेः कर्म मौनं योगिचर्या मानार्थिनां परलोको दुःसंपादः परलोकार्थिनां मौनिनां च इह लोको दुःसंपाद इति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीरिति । धनाभिजनैश्वर्यरूपा लक्ष्मीः सुखस्य मानरूपस्य संवासः अधिष्ठानं तथापि सा परिपन्थिनी चोरतुल्या परलोकस्य

विषयसंत्रासात् मानगोचरे प्रपञ्चे वर्तमानस्य स्वर्गपश्वादिसाधनभूतं कर्मानुतिष्ठतः श्रीर्हि भवति। सा चापि श्रीः परिपन्थिनी श्रेयोमार्गविरोधिनी। तथा च मोक्षधर्मे—"निबन्धिनी रज्जुरेषा" इति। य एवं श्रिया अभिभूतो मूढः सन् विषयेषु प्रवर्तते तेन विद्याहीनेन ब्राह्मी ब्रह्मानन्दलक्षणा श्रीः। तथा च हिरण्यगर्भे—

> या नित्या चिद्घनाऽनन्ता गुणरूपविवर्जिता।
> आनन्दाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते॥

सा च दुर्लभा श्रवणायापि न शक्या। तथा च श्रुतिः—"श्रवणायापि बहुभिः" इति॥ ४२॥

इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयति—

> द्वाराणि सम्यक् प्रवदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराचराणि।
> सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः षण्मानमोहप्रतिबन्धकानि॥ ४३॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

नाशिनी। योगिनां तु सुमरायनिष्टकरीत्यर्थः। ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः ऋग्यजुःसामात्मिका ऋचः सामानि यजूंष्यपि। "सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुतेः। मज्ञादीनेन ऋगादीनां रहस्यं प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः॥ ४२॥

द्वाराणीति। द्वाराणि ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सन्तः सम्यक् प्रवदन्ति बहुप्रकाराणि दुराचराणि दुःखाचरणानि। कानि तानि?। सत्यं, यथार्थभाषणं भूतहितं च। आर्जवम्, अकौटिल्यम्। ह्रीः, अकार्यकरणे लज्जा। दमः, अन्तःकरणोपरतिः। वहिःकरणोपरतिरिति केचित्। शौचं मलकल्मषप्रक्षालनम्। विद्या ब्रह्मविद्या। षडेतानि मानमोहप्रतिवन्धकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशङ्करभगवतः
कृतौ सनत्सुजातीयभाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

तस्य ब्रह्मसुखस्य द्वाराणि प्राप्तिसाधनानि दुराचराणि दुःसंरक्ष्याणि। सत्यं यथार्थभाषणम्। आर्जवम् अवक्रता। ह्रीः, लोकापवादभयम्। दमः, इन्द्रियनिग्रहः। शौचं मृज्जलाभ्यां वाह्यम्, आन्तरं तु मनःशुद्धिः। विद्या वेदशास्त्राधिगमः। यथेति। एतेषु सत्सु अनादिवासनया आगतोऽपि मोहो यथावन्न प्रभवति। षण्मानमोहप्रतिवन्धकानीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ४३ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैलकण्ठीये भावदीपे सनत्सुजातीये
टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अयं मानस्येत्यादिना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं श्रुत्
प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ॥
मौनेन विद्वानुत याति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

कस्येति । कस्य कीदृशस्य एष पूर्वोक्तो वागा- द्युपरमलक्षणो मौनो भवति ?। कतरन्नु एतयोरसंभाष- णात्मस्वरूपयोः मौनम्? प्रब्रूहि हे विद्वन्, इह मौनभावम् मौनेन तूष्णींभावेन विद्वानुत याति मौनं ब्रह्म, आहो-

---

पूर्वाध्यायान्ते 'मौनं ब्राह्मी श्रीः सत्यादिषट्कं च मोहात्म- स्य मृत्योः प्रतिरोधकानि' इत्युक्तम्; तान्येव प्रश्नपूर्वकं विवरीतु- ध्यायान्तरमारभते 'कस्यैषमौन' इत्यादि। न्यासपूर्वकं स्वीक्रिय- णो मुनेर्धर्मो मौनसंज्ञः कस्य प्रयोजनस्यार्थे इत्येकः प्रश्नः । कमसिद्धेर्वा ह्यनियमो वा, "अमौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति श्रौतप्रसिद्धेः अमौनशब्दितात् पाण्डित्यबाल्यापरपर्याय- श्रवणमननाख्याद् द्वयाद् अन्यत्तत्समानियतं निदिध्यासनं मौनशब्दितम्, तयोर्मध्ये अत्र कतरन्मौनशब्दाभिधेयमिति द्वि- यः । तस्य च भावं स्वलक्षणं ब्रूहीति तृतीयः । तेन मौनेन वि- द्वान् मौनं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां निरवशेषेणोपरमं, निर्विक-

स्विदन्येन ?। कथं मौनमिहाचरन्ति ? ॥ १ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

यतो न वेदा मनसा सहैन-
मनुप्रविशन्ति ततः स मौनम् ॥
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

यत इति। यतो यस्माद्वेदा मनसा सह एनं परमात्मानं नानुप्रविशन्ति। तथा च श्रुतिः-

---

पदमिति यावत्। तदुत आपि यातीति चतुर्थः। कथं वा केन प्रकारेण मौनमाचरन्तीति पञ्चमः प्रश्नः ॥ १ ॥

पञ्चानामपि प्रश्नानां तन्त्रेणोत्तरमाह—यत इति। यस्माद्धेतोः, एनं प्रत्यगात्मानं मनसा सह वेदा न अनुप्रविशन्ति। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति वाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः। ततो हेतोर्मौनमित्येतन्नामेत्यर्थः। एतेन वाङ्मनसातीतपदप्राप्तिर्मौनस्य प्रयोजनम्। तच्च वागादिवाह्येन्द्रियनिग्रहरूपं मनोनिग्रहरूपम्। तेन च क्रमाद् वाह्याभ्यन्तरप्रपञ्चयोरभावम्। तेन च अभावेन प्राप्यं वाङ्मनसातीतं पदमिति प्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तं भवति।

पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह—यत्रोत्थित इति। यत्र अधिष्ठाने भूमब्रह्मात्मनि वेदशब्दः, तथा अयमिति लौकिकशब्दश्च उत्थितः क्षेत्रे अङ्कुर इव, समुद्रे तरङ्ग इव चाविर्भूतः। स भूतात्मा तन्मयत्वेन शब्दमयत्वेन विभाति प्रकाशते हे राजन्।

"यतो वाचो निवर्तन्ते" इति । ततस्तस्मादेव कारणात् स एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किंलक्षणस्तर्हि परमात्मा तत्राह—यत्रोत्थितो वेदशब्दः—यस्मिन्नर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः, शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा यस्मिन् संवेदनाख्ये उत्थितो वाचकत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा च वेदशब्दप्रतिपाद्यः संविद्रूपोऽयं परमात्मा । यदि वाचामगोचरः परमात्मा, कथमेतदवगम्यते संविद्रूपः परमात्मेति ?। तत्राह—स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्मयत्वेनैवास्माकं विभाति राजन् । एवमेवास्मदनुभवो नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु

अयं भावः—वेदशब्देन वेदस्य सारतरः प्रणवः । "भूरित्येव ऋग्वेदादजायत, भुव इति यजुर्वेदात् , स्वरिति सामवेदात्, तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोम्"इति बह्वृचब्राह्मणात् । तस्य च प्रणवस्य "ॐइत्येतदक्षरमिदं सर्वम्" इति सार्वात्म्यश्रुतेः, तन्मात्राणां च अकारोकारमकाराणां क्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चवाचकानां वाच्यवाचकयोरभेदात् पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरत्र प्रविलापने गुरूक्तयुक्त्या क्रियमाणे स्थूलस्य जगतः सूक्ष्मे लवणोदकन्यायेन प्रविलयो भवति । तथा सूक्ष्मस्य कारणे कारणस्य तुरीयेऽर्धमात्रवाच्येऽमात्राख्ये "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इति श्रुतेः । गलिताखिलद्वैतभाने वाङ्मनसातीते प्रविलयो

ज्योतिर्मयत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः—"तद्देवा ज्योतिषाम्" इति। तथा च भगवान्—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते॥ इति ॥२॥

इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ॥
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥३॥

ऋच इति। यः पापानि कुर्वन् ऋग्वेदादीनधीते स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वा? । एतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः॥३॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यृचो वाऽपि यजूंषि च विचक्षण ॥
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥४॥

नैनमिति। यः पापानि कुर्वन् ऋग्वेदादीन् अधीते

भवति । अतः प्रणवाख्यशब्दमयत्वेन तद्द्वारा वाङ्मनसातीतं वस्तु भातीति युक्तम् इति ॥ २ ॥

ननु यदि वेदशब्दमयत्वेन तद्द्वारा वाङ्मनसातीतं पदं भाति, तज्ज्ञानाच्च "यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति श्रुतेः सर्वपापनाशश्च भवति, तर्हि मौनहीनस्यापि ऋगाद्यभ्यासेन तदुभयं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ऋच इति ॥ ३ ॥

नैनं प्रतिषिद्धचारिणम् ऋग्वेदादयो वेदाः पापात्कर्मणः त्रायन्ते न रक्षन्ति। न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम्, एवमेवैतत्, नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

किं कुर्वन्ति चेत्, तत्राह—

न छन्दांसि वृजिनं तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ॥
छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ ५ ॥

न छन्दांसीति। छन्दांसि ऋगादयो वेदा एनं वृजिनं धर्मनास्तिकं पापकारिणम् अधीतवेदवेदाङ्गमपि मायाविनं धर्मध्वजं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं न तारयन्ति न रक्षन्ति। किं करिष्यन्तीति चेत्—यथा शकुन्ताः पक्षिणो जातपक्षाः सन्तो नीडं स्वाश्रयं त्यजन्ति, एवं छन्दांसि अन्तकाले मरणकाले एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहन्ति परित्यजन्ति ॥ ५ ॥

अविचक्षणं वाङ्मनसोर्निग्रहासमर्थम् ॥ ४ ॥

छन्दांसि वेदाः वृजिनात् पापात्। ननु "अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति" इति वचनात्, "यं यं वाऽपि स्मरन्भावम्" इति स्मृतेश्च नित्याभ्यासाद् अन्तकाले यद्दैवत्यं मन्त्रं स्मरति तद्देवताताद्भाव्यमस्य भविष्यति इति किं वाङ्मनसानिग्रहरूपेण मौनेन इत्याशङ्कयाह—नीडमिति। मौनाथां

एवमुक्तः प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ॥
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥६॥

न चेदिति । 'कर्मोदय' (अ.१ श्लो.१) इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्मणो नरकहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य च दर्शितत्वात् न वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेद, अथ कस्माद्धेतोरयं प्रलापः वेदाध्ययनादिरूपः। संसारानर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारतदर्थानुष्ठानानि न कर्तव्यानि इत्यर्थः ॥६॥

भवेदयं प्रलापो यद्येष एव वेदार्थः स्यात्, अन्य

अन्तकाले छन्दांस्येव न स्फुरन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धर्मं स्वाभाविकम्—
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
इति गीतामूक्तं विना, प्रलापः—
"ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते" ।

"यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इति ब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थको वाक्यसन्दर्भः । प्रवृत्त इति शेषः । सनातनोऽनादिः ॥ ६ ॥

एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षाख्यो वेदार्थः; इतरस्य च कर्मराशेः, उपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तथाहि—तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः—

"अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः"

इति—स्वर्गादिलोकानाम् अपुरुषार्थत्वमनानन्दात्मकत्वम् अविद्वद्विषयत्वेन दर्शयित्वा,

"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्"इति-

आत्मविदः कृतार्थत्वं दर्शयित्वा,

"इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदीन्महती विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति"।। इति—

आत्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिम् अनात्मविदः आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च दर्शयित्वा,

"यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते"

उत्तरमाह—तस्येति । "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमे

इत्यादिभिर्वाक्यैः तत्स्वरूपतदर्थतद्दर्शनतत्फलानि भूयो भूयो दर्शयित्वा, 'कथमेनं रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणं विषयाभिसक्तं मोक्षयित्वा परमपदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयिष्यामि'इति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविविदिषासाधनत्वेन यज्ञदानादीनि दर्शयति वेदः—

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"इति।

तस्मात्तदर्थत्वेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम्। इतरत्र तु पुनः स्वर्गादौ श्येनयागादीनामिवापुरुषार्थत्वम्, संसारानर्थहेतुत्वात्। तथा च श्रुतिः—

"प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापियन्ति" इति।

यस्मादेवं मोक्षतत्साधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानाम्, तस्माद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण——

तत्र प्रथमेन परमपुरुषार्थं परमात्मानं दर्शयति——

तद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इत्यादिश्रुतेः। यस्य प्रलापोऽयं वे-

सनत्सुजात उवाच—

तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव ॥
निर्दिश्य सम्यक् प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

तस्यैवेति । तस्यैव परमात्मनो मायापरिकल्पितै र्नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति हे महानुभाव । कथमेतदवगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति ? । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति मायानिर्मितं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपम् "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च" इत्यादिना तस्यैव मूर्तामूर्तात्मकम् आत्मवज्जगत्स्वरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपम "नेति नेति" इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति वियदादि धरित्र्यन्तं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य को-

---

दशाम्नादिमपञ्चस्तस्यैव परमात्मनः स्वयम् अव्याकृतस्य नामरूपात्मना व्याकृतस्य स्वरूपम् इदं जगद्भाति नामादिविशेषरूपैरिति। इत्थं भावे तृतीया, नामरूपात्मको यो विशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामाऽयमिदंरूपः" इति। हे महानुभाव इति निर्दिश्य

शोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपम् "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा-"अधीहि भगव" इत्यादिना नामादिप्राणान्तं जगन्निर्दिश्य "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमसः परं स्वे महिम्नि व्यवस्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदा अपितु मुनयोऽपि तत् ब्रह्म विश्ववैरूप्यं विश्वरूपविपरीतस्वरूपम् उदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः—

प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंमितम् ॥ इति ।
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ इति च ॥७॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च" इत्यादिना कृत्स्नं दृश्यमदृश्यं च विश्वं ब्रह्मरूपत्वेन निर्दिश्य "ब्रह्मैवेदम्" इति सम्यक् प्रवदन्तीत्यध्यारोपप्रसङ्गे । अपवादप्रसङ्गे च तद् ब्रह्म विश्वस्मान्मूर्तामूर्तात् विरूपमेव वैरूप्यं विलक्षणम् उदाहरन्ति वेदा एव "अथात आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादन्यत्परमस्तीति नेति नेति" इत्यादयः । अत्र 'नेति नेति' इति नञ्द्वयेन प्रकृते मूर्तामूर्ते निषिद्धय शून्यपक्षोपस्थे प्रसक्ते एतस्मादात्मनोऽन्यत्परं कार्यं कारणं वाऽतिरिक्तं नास्तीति हेतोर्नेतीत्युच्यते न तु शून्यमत्राशिष्यत इति श्रुत्यैव ब्रह्मणो विश्ववैरूप्यमुक्तम् । ततश्च परप्रभवत्वेन वेदो मान्यस्तं वेदोक्तमार्गाननुष्ठानेनावजानतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवति । भगवदाज्ञाभङ्गदोषादिति भावः । श्रूयते च—"न तस्य

इदानीमीश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां तत्प्राप्तिसाधनज्ञानापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वम्, अन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं दर्शयति श्लोकद्वयेन—

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ॥
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात
स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥

तदर्थमिति । यद्विश्वरूपाविपरीतरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं वेदेन । किम् ?। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, इज्या ज्योतिष्टोमादि । किं ततो भवतीति चेत्—

ताभ्याम् इज्यातपोभ्याम् असौ पूर्वोक्तविनियोगज्ञः ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् पुण्यमुपैति प्राप्नोति

वाच्यविभागोऽस्ति" इति । देहाद्यात्मबुद्ध्या परमात्मा नास्तीति मत्वा तं सजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवोऽपि फलांशो नास्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदर्थमिति । यद् विश्वस्माद्विलक्षणं ब्रह्म प्रोक्तं तदर्थं तत्प्राप्त्यर्थम् एतत् प्रसिद्धं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, ध्यानधारणादि च उक्तम् "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुत्या प्रोक्तम् । तथा एषा, इज्या यागादिरपि तदर्थमेव । तत्र क्रममाह—ताभ्यामिति । इज्यातपोभ्यां पुण्योत्पत्तिः, पुण्येन पापनाशः, विपापस्तु ज्ञानेन ब्रह्माकारया चेतोवृत्त्या विदीपितात्मा प्रका-

कर्मजन्यापूर्वसंयुक्तो भवति । तेन पुण्येन पापं विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चादुत्तरकालं स क्षपिताशेषकल्मषो जायते ज्ञानविदीपितात्मा ज्ञानप्रकाशितचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपो भवति ॥ ८ ॥

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
न्नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ॥
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

अथ ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानमुपैति प्राप्नोति विद्वानात्मवित् । अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्माननुष्ठानेनाक्षपिताशेषकल्मषो ज्ञानी न भवति । तदा

शितात्मतत्त्वो भवति । एतेन इज्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षो निर्मूलो वेदितव्यः ॥ ८ ॥

किम् आत्मतत्त्वप्रकाशेनेत्यत आह— ज्ञानेन चात्मानमुपैतीति । 'आत्मलाभान्नपरं विद्यते'

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत् ॥

इत्यादिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः । विपक्षे दोषमाह—अथेति । अथेति पक्षान्तरे। अन्यथाऽऽत्मज्ञानाभावेनानात्मनि पुरुषार्थत्वबुद्ध्या वर्गफलानुकाङ्क्षी भवति । दृङ्क्ष आत्मानं स्वस्वविषयोपहारमुखेनावृणोतीति वर्ग इन्द्रियगणस्त-

वर्गफलानुकाङ्क्षी इन्द्रियफलानुकाङ्क्षी स्वर्गादिफलानुकाङ्क्षी सन्, अस्मिन् लोके कृतं तद्यज्ञादिकं परिगृह्य सर्वममुत्र परलोके तत्फलमुपभुङ्क्ते । ततः कर्मशेषेण पुनरेति मार्गं संसारमार्गम् । तथा च श्रुतिः—"तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इति ॥ ९ ॥

इदानीं विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह—

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ॥
ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥ १०

अस्मिन्निति । अस्मिन् लोके यत् तपस्तप्तं तस्य

स्य प्रियं फलं विषयसुखं तदाकाङ्क्षी सन् अस्मिँल्लोके कृतं यत्पुण्यं पापं वा तत्सर्वं परिगृह्य । "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुतेः। तम् उत्क्रामन्तम् इति श्रुतिपदस्यार्थः। अमुत्र स्वर्गे नरके वा तत्फलं सुखं दुःखं वा भुङ्क्ते। ततः पुनरिमं मार्गं लोकं कर्मशेषेणोपैति ।

"तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इत्यादिश्रुतिभ्यः संपतत्यनेनेति सम्पातः कर्म ॥ ९ ॥

नन्वेवं तर्हि "स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि तपस्तद्धि तपः" इत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्ति तयोरपि मोक्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते 'न छन्दांसि वृजिना

फलम् अन्यत्र, अमुष्मिँल्लोके भुज्यत इति तावत् सर्वेषां समानम् । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां पुनरयं विशेषः—

तपः स्वृद्धम् अतीवसमृद्धं फलवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति । अन्येषामनात्मविदां वैषयिकाणां तावदेव तन्न समृद्धं भवति; यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तावन्मात्रफलसाधनं न फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रुत्वैवमाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥
सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्यामहं प्रभो ॥ ११॥

कथमिति । श्लोकोऽयं स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

चारयन्ति' इति मत्वा विद्वदविद्वत्तपसोर्भेदमाह—आस्मिन्निति । अविदुषां तपसः फलम् आमुष्मिकं, विदुषां ब्राह्मणानां तु इमे एव लोकाः फलदा ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः । कीदृशानां, घात्ते तपसि तिष्ठताम् । घात्ते—घातव्ये । "कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः" इति घातेस्त्वन् । अवश्यकर्तव्ये इत्यर्थः । तच्च 'शमो दमस्तपश्शौचम्' इति प्रागेवोक्तम् । वृद्धे तपसीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

समृद्धं विदुषः, असमृद्धम् अविदुषश्च, एकमेव तपः केवलं शुद्धं सत्कथं द्वैविध्यं प्राप्नोतीति पृच्छति—कथमिति ॥ ११ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्सनत्सुजातः—

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ॥

एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ॥१२॥

निष्कल्मषमिति । यदेतन्निष्कल्मषं तपः, तत्केवलं परिचक्षते केवलं बीजमित्युक्तं सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य बीजं निमित्तं यत्तत्केवलमित्युक्तम् । आह, उशनाः—

गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलं त्विति कथ्यते ।
केवलादेतदुद्भूतं जगत्सदसदात्मकम् ॥ इति ।

तदेव केवलं तपः समृद्धमप्यृद्धं भवति । नान्यथा-यदा निष्कल्मषं न भवति सकल्मषं स्यात्तदा समृद्धमप्यृद्धं न भवति ॥ १२ ॥

तदेव प्रशंसति—

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ॥

तपसा वेदविद्वांसः परेत्यामृतमाप्नुयुः ॥ १३॥

उत्तरमाह-निष्कल्मषमिति । कल्मषं-कामः, श्रद्धादिराहित्यं च । तद्रहितं तपः केवलं कैवल्यसाधनत्वात्केवलमित्युच्यते । तदेव श्रद्धाद्युपेतमपि सकामं चेत्समृद्धमित्युच्यते । यत्तु केवलं दम्भार्थमेव क्रियते तदृद्धम् । तथा च श्रुतौ-"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति "इति तरप्प्रत्ययश्रुतेः श्रद्धादिहीनस्यापि तपसो वीर्यवत्त्वावगमादृद्धत्वं गम्यते ॥ १२ ॥

तपोमूलमिति । स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

श्रुत्वैवमाह राजा—

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ॥
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥१४॥

कल्मषमिति । अस्यार्थः—

निष्कल्मषं तपश्चैतत्केवलं परिचक्षते ।

इति श्रुतस्य तपसः कल्मषं ब्रूहि हे सनत्सुजात, येन निष्कल्मषेण तपसेदं गुह्यं सनातनं ब्रह्माहं विद्यामिति ॥ १४ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ॥
ज्ञानादयो द्वादश चातताना:
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ १५ ॥

तप एव प्रशंसति–तप इति । इदं सर्वं भोग्यं तपोमूलं तपः–प्राप्यम् । परम् अमृतं मुक्तिम् ॥ १३ ॥

ननु निष्कल्मषं तपः श्रुतं तत्र किं तत्किल्बिषं यद्रहितेन तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्म विद्यां जानीयाम् इति पृच्छति–कल्मषमिति ॥ १४ ॥

क्रोधादय इति । क्रोधादयो यस्य तपसो द्वादश दोषाः कल्मषाः, तथा नृशंसानि च सप्त हे राजन् यस्य तपसो दोषाः, तथा ज्ञानादयो द्वादश चातताना विस्तीर्यमाणाः शास्त्रे वेदशास्त्रे ये विदिता गुणा द्विजानां तान् गुणान्, दोषांश्च वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ १५

क्रोधादीन् दर्शयति—

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा-
ऽकृपाऽसूया मानशोकौ स्पृहा च ॥
ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन
सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १६ ॥

क्रोध इति । क्रोधो नाम कामप्रतिघातादुत्पद्यमानस्ताडनाक्रोशनादिहेतुः, कामहानिहेतुकश्चान्तःकरणविक्षोभो गात्रस्वेदकम्पनादिलिङ्गः १ कामः स्त्र्याद्यभिलापः २ लोभः परद्रव्येच्छा, न्यायार्जितस्य स्वकीय-

---

तदेवाह—क्रोधादय इति । क्रोधादिगणो द्वादशकः । दश त्रि त्रयोदशेत्यर्थः । तावान् नृशंसवर्गश्च तपसः कल्मषं धर्मादिगण-विरुद्धत्वात्; तद्रहितधर्माद्युपेतन्तु तपो निष्कल्मषं मोक्षहेतुरित्यर्थः । पितॄणां वंशकर्तॄणां मन्त्रादीनाम् ॥ १८ ॥

क्रोधः, इच्छाप्रतिघातोत्थ आक्रोशताडनादिहेतुर्मनस्तापः १ कामः स्त्र्यभिलापः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वम् ३ मोहः

स्य द्रव्यस्य तीर्थविनियोगासामर्थ्यं वा ३ मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता ४ विवित्सा विषयरसान्वेत्तुमिच्छा ५ अकृपा निष्ठुरता ६ असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्, परगुणादिष्वक्षमा वा ७ मानः आदरबहुमानत्वम् ८ शोकः इष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षोभो, रोदनचिन्तनादिलिङ्गोऽप्रतीकारविषयः ९ स्पृहा विषयभोगेच्छा १० ईर्ष्या परश्रियामसहिष्णुता ११ जुगुप्सा परगुणानपह्नोतुमिच्छा, बीभत्सा वा १२ एते क्रोधादयो द्वादश दोषाः, तपसः कल्मषरूपाः सदा वर्ज्या महागुणेन ब्राह्मणेन—महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणस्तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणसमन्वितेन । वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदधौ—

महद् ब्रह्म इति प्रोक्तं महत्वान्महतामपि ।
तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृतः ॥ इति ।

अथवा ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः ।

कृत्याकृत्यविवेकराहित्यम् ४ विधित्सा सत्यप्युत्तरोत्तरलाभे पिपासाख्या, अतृप्तिः । धेट् पाने, इत्यस्य रूपम् ५ अकृपा निर्दयत्वम् ६ असूया परगुणेषु दोषदर्शनम् ७ मानः, आत्मनि पूज्यताबुद्धिः ८ शोकः, इष्टार्थनाशे सति मनोवैकल्यम् ९ स्पृहा भोग्यवर्गेष्वादरः १० ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ११ जुगुप्सा परनिन्दा, बीभत्सता वा १२ मनुष्याणां योगिनां

तथा चोक्तं भगवता—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।। इति ।।१६

तेषां सदावर्ज्यत्वे हेतुमाह—

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यं पर्य्युपासते ।।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ।।१७।।

एकैकमिति । यथा मृगाणामन्तरं छिद्रं लिप्समानो रन्ध्रान्वेषणपरो लुब्धको मृगयुरनुवर्तते । यथा च छिद्रं लब्ध्वा तान् हन्ति, तथा तेषां मनुष्याणां रन्ध्रान्वेषणपरा एते क्रोधादय एकैकं मनुष्यं पर्युपासते । अथवा, मनुष्यान्पर्युपासते, इति पाठः । तस्मिन्, एकैकं पृथक् पृथक् मनुष्यान् पर्युपासत इति योजना । तथा छिद्रं लब्ध्वा तान् हन्ति । तस्मादेतेषु एकोऽपि दोषो विनाशकारणम् । यस्मादेवं तस्मात्सदा वर्ज्या इत्यर्थः ।

उक्तं च हिरण्यगर्भे—

यथा पान्थस्य कान्तारे सिंहव्याघ्रमृगादयः ।
उपद्रवकरास्तद्वत् क्रोधाद्या दुर्गमा नृणाम् ।। इति।।१८

चैते दोषाः सर्वेषामपि वर्ज्या इत्यर्थः ।। १६ ।।

एतेषां मध्य एकैकोऽपि मनुष्यं नाशयितुं समर्थः किन्तु कतिपयसमुदायः, सर्वसमुदायो वेत्याह—एकैक इति । अन्तरं छिद्रम् ।। १७ ।।

इदानीं नृशंससप्तकमाह—

सम्भोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ॥
वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा
एते परे सप्त नृशंसरूपाः ॥ १८ ॥

सम्भोगेति । सम्भोगे विषयसम्भोगे संविद् बुद्धिर्यस्य वर्तते स सम्भोगसंवित् १ विषमिव परेषाम् उपद्रवं कृत्वा एधमानो वर्द्धमानः, अथवा, द्विषमेधमान इति पाठान्तरम् । द्विषं द्वेष्यं कर्म कृत्वा प्राणिनां तद्द्वारेण एधमान इति २ दत्तानुतापी दानं दत्त्वा अनुतापं करोतीति दत्तानुतापी ३ कृपणः यत्किञ्चिदर्थलवलाभमात्रलोभात्सर्वावमानं सहते यः स कृपणः ४ अबलीयान् ज्ञानबलवर्जितः ५ वर्गप्रशंसी इन्द्रियवर्गप्रशंसी ६ वनितां च द्वेष्टा, अनन्यशरणां भार्यां यो

सम्भोगः स्त्रीसंगादिः, तद्विषया संविद् संमतिः, तदेव पुरुषार्थ इति या बुद्धिः १ द्विषं द्वेषम् एधमानो वर्धयन् २ दत्तानुतापी दानं कृत्वाऽपि लोभवशान् मम धनं नष्टमिति सन्तापवान् ३ कृपणः प्राणान्तेऽपि वित्तव्ययमसहमानः ४ अबलीयान् ज्ञानबलरहितः ५ वर्गप्रशंसी वर्गो ह्यजिनं पराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः । अन्येषां दुःखेन सुखीत्यर्थः ६ वनितासु परिणी-

द्वेष्टि ७ एते परे पूर्वोक्तेभ्यः क्रोधादिभ्यः सप्त नृशंस-रूपाः ॥ १८ ॥

इदानीं ज्ञानादयो द्वादश उच्यन्ते—

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ॥
यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

ज्ञानं चेति । ज्ञानं तत्त्वार्थसंवेदनम् १ सत्यं य-थार्थभाषणं भूतहितं च २ दमो मनसो दमः ३ श्रुतम् अध्यात्मशास्त्रश्रवणम् ४ अमात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमा-नता तदभावोऽमात्सर्यम् ५ ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा ६ तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता ७ अनसूया परदोषानाविष्क-रणम् ८ यज्ञः अग्निष्टोमादिर्महायज्ञश्च ९ दानं ब्रा-ह्मणादिभ्यो धनादिपरित्यागः १० धृतिः विषयसंनिधा-

---

तासु द्वेष्टा ७ एते सप्त नृशंसाः ॥ १८ ॥

गुणानाह—ज्ञान इति । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् १ सत्यं हिंसा-यथार्थभाषणम् २ दमो जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ श्रुतम् अर्थश्र-वणसहितं वेदाध्ययनम् ४ अमात्सर्यं मत्सरः परगुणासहिष्णु-तदभावः ५ ह्रीः, लज्जा ६ तितिक्षा सत्यपि क्रोधनिमित्ते तदनु-त्पादः ७ अनसूया परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया तदभावः

विन्द्रियनिग्रहः ११ शमः, अन्तःकरणोपरतिः। बहिः-करणोपरतिरिति केचित् १२ एते ज्ञानादयो महाव्रताः परमपुरुषार्थसाधनभूता ब्राह्मणस्य वर्णिताः, ये

"ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः" इति पूर्वं प्रस्तुताः, ते वर्णिताः ॥ १९ ॥

इदानीं गुणस्तुतिं करोति—

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेत् द्वादशेभ्यः
सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् ॥
त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽविमुक्ताः
क्रमाद्विमुक्ता मौनभूता भवन्ति ॥ २० ॥

यस्त्विति। यस्त्वेतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः अप्रवसेत् प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेत्, स सर्वामिमां पृथिवीं प्रशिष्यात् प्रशास्ति, आत्मवशां करोति। य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यां एकत एकस्माद्वा, अविमुक्ता एतेषामन्यतमेनापि समन्विताः, त एते क्रमेण विमु-

---

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ दानं बहिर्वेदिसंविभागः १० धृतिः, अत्यन्तापद्यपि व्रतादेरत्यागः ११ शमो मनोनिग्रहः १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्म प्राप्तुमिच्छोः ॥ १९ ॥

यस्त्विति। सर्वगुणाढ्यो ब्रह्मवित् सत्यकामादिगुणभाग्

क्ता विशिष्टज्ञानिनो भूत्वा मौनभूता ब्रह्मविदो भवन्ति ॥ २० ॥

इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण—

दमोऽष्टादशदोषः स्यात् प्रातिकूल्यं कृते भवेत् ॥
अनृतं पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ॥ २१ ॥

दम इति । दमोऽष्टादशदोषः, अष्टादशदोष-समन्वितो भवति । किमेतेषां दोषत्वमिति चेत्, प्रातिकूल्यं कृते भवेत् । एतेषामन्यतमे कृते दमस्य प्रातिकूल्यं कृतं भवेत् । के ते-अनृतम् अयथार्थवचनम् १ पैशुनं परदूषणवचनम् २ तृष्णा विषयाशा ३ प्रातिकूल्यं सर्वं प्रतिकूलता ४ तमः अज्ञानम् ५ अरतिः यथालाभेना-सन्तुष्टिः, अथवा, रतिः स्त्रीसंभोगेष्वभिरतिः ६ ॥२१॥

भवति "यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्" इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वं दमस्याह—

दम इति । अनृतं स्पष्टम् १ पैशुनं परदोषसूचकत्वम् २ तृष्णा धनाद्यभिलाषः ३ कृते—कर्मणि वैदिके प्रतिकूलम्-अश्रद्धा आलस्यादि च । अकृते—उपवासव्रतादौ प्रतिकूलं-क्षुधा जिह्वालौल्यादि, इदं द्वयमेको दोषः ४ तमोऽज्ञानम् ५ अरतिः सत्कियानभिलाषः ६ ॥ २१ ॥

लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ॥
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमाऽधृतिः॥ २२ ॥

लोकद्वेषो लोकानामुद्वेगाचरणम ७ अभिमानः सर्वत्राप्रणतिभावः ८ विवादः जनकलहाचरणम् ९ प्राणिपीडनं स्वदेहपूरणाय प्राणिहिंसा १० परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् ११ अतिवादः निरर्थकोऽतिप्रलापः १२ परितापः वृथा दुःखाचिन्तनम् १३ अक्षमा द्वन्द्वासहिष्णुता १४ अधृतिः इन्द्रियार्थेषु चपलता १५ ॥ २२ ॥

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ॥
एतैर्दोषैर्विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥

असिद्धिः धर्मज्ञानवैराग्याणाम् १६ पापकृत्यं प्रतिषिद्धाचरणम् १७ हिंसा अविहितहिंसा १८ इति दमदोषाः प्रकीर्तिताः । एतैरनृतादिभिर्दोषैर्विमुक्तो यो गुणः स दम इति सद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥

इदानीं मददोषानाह—

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ॥
विपर्ययाः स्मृता ह्येते मददोषा उदाहृताः ॥ २४ ॥

लोकद्वेषाभिमानौ स्पष्टौ ८ विवादः कलहः ९ प्राणिपीडनं प्राणिहिंसा १० परिवादः दोषारोपणम् ११ अतिवादः पराक्रोशः १२ परितापः अतिदुःखित्वम् १३ शेषं स्पष्टम् ॥ २२ ॥

असिद्धिरिति स्पष्टोऽर्थः २३ ॥

मद इति । एतेऽनृतादिहिंसांता ये दमदोषत्वेन स्थिताः स्मृताः, त एते विपर्ययाः स्मृताः सत्यादिरूपत्वेन स्मृताः मददोषा मदनाशकरा उदाहृताः । त एते सत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यातमोऽरतिलोकाद्वेषानभिमानाविवादाप्राणिहिंसाऽपरिवादानतिवादापरितापक्षमाधृतिसिद्ध्यपापकृत्याहिंसा इत्येते मदनाशकरा उदाहृताः ॥ २४ ॥

'त्यागो भवति षड्विधः' इत्युक्तं तत्राह—

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयः खलु दुष्करः ॥
तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते ॥२५॥

श्रेयानिति । षड्विधेषु त्यागेषु तृतीयत्यागो दुष्करः दुःखसंपाद्यः । तृतीयेन तेन त्यागेन दुःखम

मद इति। येषां विपर्यया दमगुणत्वेन उक्तास्त एव सत्यादयोऽष्टादश तथा वक्ष्यमाणस्य षड्विधत्यागस्य च विपर्ययाः षट्। ते च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षः १ अप्रिये जाते व्यथा २ स्त्रीयेषु याञ्चा ३ पात्रेष्वप्रदानम् ४ सत्यधिकारे इष्टापूर्तयोरकरणम् ५ कामस्यात्यागः प्रमादश्च ६ एते चतुर्विंशतिर्मददोषाः ॥ २४ ॥

श्रेयान् प्रशस्ततरः तृतीयो वक्ष्यमाणः कामत्यागस्तस्मिन्कामत्यागे कृते सति भिन्नं भेदः, भावे निष्ठा, द्वैतमिति यावत्। स एव दुःखं "द्वितीयाद्वै भयं भवति, यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पम् अथ यदल्पं तद्दुःखम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । कामत्यागा-

आध्यात्मिकादिभेदभिन्नं तरत्येव तस्मिन् त्यागे कृते सर्वं जितं भवत्येव ॥ २५ ॥

त्यागषट्कं दर्शयति—अर्हत इति सार्द्धेन—

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत् ॥
इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २६ ॥
कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ॥
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यत्र गुणो महान् ॥२७॥

अर्हते दानयोग्याय याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत् तदेव त्यागद्वयं षण्णां मध्ये प्रथमम् । इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यात्—इष्टं श्रौते कर्मणि यद्दानम् । पूर्तं स्मार्ते कर्माणि । इष्टं देवेभ्यो दत्तम्, पूर्तं पितृभ्य इति केचित् । नित्यं वैराग्ययोगतः विशुद्धसत्त्वस्यानित्यत्वादिदोषदर्शिनो विरक्ततया धनादिपरित्यागः कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।

किमेभिर्भवतीत्याह—अप्रमादीति । य एतैः षड्भि-

देव सर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्धः । तथा च श्रुतिः—

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्यो ऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति ॥ २५ ॥

त्यागमेवाह अर्हत इति । अर्हते योग्याय । इष्टं यागहोमादि १ आपूर्तं तडागारामादि २ ॥ २६ ॥

स्त्यागैः समन्वितः सोऽप्रमादी भवेत् । स अप्रमादोऽ-
गुणः अष्टभिर्गुणैः समन्वितो भवति २६ ॥ ॥ २७ ॥
के ते ? तान् दर्शयति—

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥
अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ॥ २८ ॥

सत्यमिति । सत्यं यथार्थभाषणं १ ध्यानं चेतसः कस्मिंश्चित् शुभाश्रये मंडलपुरुषादौ तैलधारावत्संततावि-च्छेदिनी प्रवृत्तिः २ समाधानं प्रणवेन विश्वाद्युपसंहारं कृत्वा स्वाभाविकचिरसदानन्दाद्वितयिब्रह्मात्मनाऽवस्था-नम् ३ चोद्यं कोऽहं कस्य कुतो इत्यादि वा ४ वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता ५ अस्तेयम् अचौर्यं आ-त्मनो द्रव्यस्य वा । आत्मचौर्यमुक्तम् ॥

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ इति । ६

ब्रह्मचर्यम् अष्टाङ्गमैथुनत्यागः । तथाचोक्तम्—

दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

षड्विधत्यागफलमाह अप्रमादीति । स च अप्रमादश्च ॥२७॥ सत्यं यथार्थवचनम् १ ध्यानं मूर्तेरीश्वरस्य आत्मनो वाऽनुसंधानम् २ समाधानं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विविधः समाधिः

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदंति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ इति

असङ्ग्रहः अपरिग्रहः पुत्रदारगृहादीनाम् ८
एतत्परिपालयेत् ॥ २८ ॥

दोषान्वर्जयेदित्याह—

एवं दोषा दमस्योक्तास्तान् दोषान्परिवर्जयेत् ॥
दोषत्यागेऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ॥२९॥

एवमिति । 'दमोऽष्टादशदोषः स्यात्' इति ये दोषा उक्तास्तान्वर्जयेदिति । कस्मादित्यत्राह—दोषत्यागे ऽप्रमादःस्यात् तेषु दोषेषु त्यक्तेषु प्रमादी न स्यादित्यर्थः । सोऽप्यप्रमादोऽष्टगुणो मतः । 'सत्यं ध्यानम्' इत्यादिना पूर्वमेवोपादिष्टामित्यर्थः ॥ २९ ॥

इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते—

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥३०॥

सत्येति ॥ सत्यात्मा सत्यस्वरूपो भव हे राजेन्द्र,

---

३ चार्चं तर्कः येन समाधिफले सार्वकाम्यादौ दोषमुन्नयंति ४ वैराग्यम् उपरमः ५ अस्तेयं परस्वापहरणाभावः ६ ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगराहित्यम् ७ असंग्रहो निष्परिग्रहता ८ ॥ २९ ॥

उक्तमनुवदन्प्रमादमतियोगिनं प्रमादं वक्तुम्—एवमिति॥२९॥

सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः तांस्तु सत्यमुखान् सत्यप्रधा-नान् सत्याधीनात्मलाभान् आहुः। सत्ये हि अमृतम् आहितम्, अमृतं मोक्षः ॥ ३० ॥

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ॥
एतद्धात्रा कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३१

निवृत्तेनेति। निवृत्तेनैव दोषेण 'क्रोधादय'(अ० २ श्लो० १५) इत्यादिना पूर्वोक्तदोषराहितं तपोव्रतमिहा-चरेत्। एतद्धात्रा परमेश्वरेण कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां परं व्रतम् ॥ ३१ ॥

इदानीं 'कथं समृद्धम्' इत्यादिनोपक्रान्तं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समान्वितम् ॥
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२

दोषैरिति। दोषैरेतैः 'क्रोधादयः' इत्यादिना पूर्वोक्तैर्विमुक्तं गुणैरेतैः ज्ञानादिभिः समान्वितं यत् एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

दमत्यागाप्रमादानुक्त्वा तेषां सत्यमुखत्वं प्रागुक्तं विवृणोति सत्यात्मेति। सत्ये आत्मा चित्तं यस्य स तथा तान् दमत्यागाप्रमादान्
दोषानिवृत्त्यैव तपःसिद्धिर्धात्रा कृतेत्याह—निवृत्तेनैवेति ॥ ३१

किंबहुना—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ॥
एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

यन्मामिति । हे राजेन्द्र, यन्मां पृच्छसि तत्संक्षेपात् समासतो ब्रवीमि ते, एतत्पापहरं शुद्धं फलाभिकाङ्क्षा-रहितं तपोव्रतं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

किं तदिति चेत् तत्राह—

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ॥
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ॥३४॥

इंद्रियेभ्य इति । हे भारत यो विषयेभ्यः पंचभ्यः इन्द्रियेभ्यो वर्तमानेभ्यो मनसश्चैव तथाऽतीतेभ्योऽनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् मुक्त एव भवतीत्यर्थः ॥३४॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कत्थ्यते जनः ॥
तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथाऽपरे ॥ ३५ ॥

प्रश्नव्याख्यानमुपसंहरति द्वाभ्यामिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पञ्चभ्य इन्द्रियेभ्यः षष्ठान्मनसश्च स्वस्वविषये रागद्वेषोत्थाः षट् प्रमादाः, अतीते नष्टे पुत्रशोकादिजः सप्तमः अनागते पुत्रकामस्य तदभावे यः क्लेशः सोऽष्टमः प्रमादः। एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्तश्चेत् स सुखी भवेत् ॥ ३४ ॥

आख्यानेति । आख्यानं पुराणं पंचमं येषां वेदाना ते आख्यानपंचमाः । श्रूयते च छन्दोग्ये—"इतिहासपुराणं च पञ्चमो" इति । तैराख्यानपंचमैर्वेदैः भूयिष्टम् अत्यर्थं कत्थ्यते श्लाघ्यते बहु मन्यते। सर्वस्मादधिकोऽहमिति कथ्यते इति केचित्पठान्ति । आख्यानपंचमैर्वेदैः कश्चिज्जनः पञ्चमवेदीतिकथ्यते इत्यर्थः । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाः ॥ ३५ ॥

एवं विद्यासाधनान्यधिगम्य अध्ययनगृहीताद्वेदादधिगतवेद्यानामनेकत्वं मन्वानः किं तद्वेद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति—आख्यानेति । आख्यानम् इतिहासपुराणादि पञ्चमं येषु तैर्वेदैः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ब्रह्मैवेदं विश्वं" "पुरुष एवेदं सर्वम्" इत्यादिभिर्भूयिष्ठं नामादिप्रपञ्चादधिकतमं भूमाख्यं परं ब्रह्म तदेव जगत् स्थावरजंगमरूपं जगदिति कथ्यते । अन्ये शाखिनः पुनश्चतुर्वेदाः चत्वारि वेदयन्ति ते तथा चत्वारः पुरुषा इति । बाह्यः शरीरपुरुषः, छन्दः पुरुषो, वेदपुरुषो, महापुरुषः इति । छन्दोगायत्र्यादिनियताक्षरपादं तच्च यजुःसाम्नोरप्युपलक्षणम्, वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणम् । तथा त्रिवेदाः त्रीन् क्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषं वेदयन्ते ते त्रिवेदाः, क्षरं प्रधानम् "अमृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" इति । अमृतो जीवः कूटस्थः सोऽक्षरं मुक्तोऽपि आर्षः ईशते ईष्टे ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इति ॥ ३५ ॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथाऽपरे ॥
एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ ३६ ॥

अपरे द्विवेदाः एकवेदाश्च, अनृचश्च तथाऽपरे। एतेषु

तथा द्विवेदः—"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्" इति वाच्यवाचकयोरभेदेन शब्दब्रह्मशब्देनात्र कृत्स्नो नामरूपात्मकः प्रपञ्च उच्यते, परं च तदतीतम् इति द्वयमपि वेद्यत्वेन वदंति। एकवेदाः—"एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन" इत्यादयः एकमेव वेद्यं वेदयंति। अनृचश्च—ऋच्यते स्तुयते इति ऋक् ईश्वरः स पृथक्त्वेन नास्ति येषां तेऽनृचः ब्रह्माद्वैतवादिनः। एकवेदानां व्युत्थानकाले द्वैतमस्ति समाधौ तु बाधितं तद्भवति। अनृचां तु अवस्थाद्वयेऽपि द्वैताभावस्तुल्य इति भेदः। एतेषां षण्णां मध्ये अधिकं ब्रूहि यमहं वेद जानीयां ब्राह्मणं ब्रह्मविदमित्यर्थः। अत्र 'भूयिष्ठं जनः' इति प्रथमः सविशेषाद्वैतपक्षः। द्वितीयो निरीश्वरपक्षः, सांख्यानां मीमांसकानां च। त्रिवेदास्तु पातञ्जला जीवेशजगतां भेदं वदन्तः। द्विवेदास्त्वौडुलोमाः कार्यात्मना भेदं कारणात्मना अभेदं च सत्यमेव वदन्तः। तथा कटकमुकुटाद्यात्मना भेदोऽपि सत्यः कानकात्मनाऽभेदोऽपि सत्य एवेति। एकवेदानामपि किंचिद्वाद्ययोरयं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं द्वैतमस्त्येव व्यावहारिकं प्रातिभासिकात्सद्योबाध्यात् रज्जूरगादेर्विलक्षणं यावन्मोक्षमबाध्यम्। अनृचां तु दृष्टिसृष्टिवादिनां—यथा रज्ज्वामुरगः स्रक् च कल्पिताः एवमात्मनि जाग्रत्स्वप्नौ समसत्ताकौ इति भेदः। तत्र "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इति न्यायेन आद्यं पक्षचतुष्टयं व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वपरमध्यारोपदृष्ट्योपन्य-

मनुष्येषु अधिकं श्रेष्ठं ब्रूहि यमहं ब्राह्मणं वेद

स्तम्। अन्त्यः पक्षोऽपवाददृष्ट्या व्यवहारापलापेन, एकवेदपक्षस्तु व्यामिश्रदृष्ट्याऽनिर्वचनीयाख्यया, एवमेव दृष्टित्रयमाश्रित्य शास्त्रमपि प्रवृत्तम् "आत्मकृतेः परिणामात्" इति अध्यारोपकाले परिणामदृष्टिः सूचिता, ब्रह्मैव कनककुण्डलन्यायेन जगदाकारेण परिणतम्। तथा च श्रुतिः—"तदात्मानꣳस्वयमकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्"। सत्यं व्यावहारिकं जाग्रद्रज्ज्वादि अनृतं प्रातिभासिकं स्वप्नरज्जूरगादि एतदुभयात्मकं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः। तथा "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" इति स्वप्नकाले आत्मनि जाग्रत्काले मायेन्द्रजालमरीचिकोदकादयो हि प्रसिद्धतराः सृष्टयो भवन्ति विचित्राश्च ताः। न च ताः न सन्तीति वक्तुं शक्यम्। अनुभूयमानत्वात्। नापि सन्तीति, ज्ञानेन सद्यो बाधात्। एवं ब्रह्मण्यपि विचित्राऽनिर्वचनीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः। तथा चास्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वं श्रुतिराह—"को अद्धा वेद क इह प्रावोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः" इति तं कोऽपि न वेद न कोऽपि प्रावोचादिति श्रुत्यर्थः। सेयं व्यामिश्रदृष्टिः। अपवाददृष्टिस्तु "आह च तन्मात्रम्" इति (ब्र० सू० अ० ३ पा० २ सू० १६) सूचिता। "स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मा कृत्स्नः प्रज्ञानघनः" इति श्रुत्या च दर्शिता। यथा जले प्रास्तः सैंधवखिल्यः स्वोपादाने उदके जले लीनमनु स्वयमपि लीयते अन्यथा करकालय इव जले परिमाणाधिक्यं स्यात् अतः स अन्तरं कारणं बाह्यं घनीभावः तदुभयवर्जितः केवलरसमात्रात्मना जलेऽभिव्यक्तो दृश्यते

विद्याम् ॥ ३६ ॥

य एवं स्वाभाविकाचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवस्थितः स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यन् तदव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति—

सनत्सुजात उवाच—

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ॥
सत्यस्यैकस्य राजेंद्र सत्ये कश्चिदवस्थितः॥ ३७ ॥

एकवेदस्येति । एकस्य वेदस्य—वेद्यमिदंरूपम्

एवमयं प्रपञ्चः कार्यकारणोभयस्वरूपहीनः समाधौ केवलमज्ञानघनोऽभिव्यज्यते इति श्रुत्यर्थः । अनेन दृष्टित्रयेण जनबोधार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं यथोक्तं संक्षेपशारीरके—

आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवं
व्यामिश्रदृष्टिरिति दृष्टिविभागभेदम् ।
सङ्गृह्य सूत्रकृदयं पुरुषं मुमुक्षुं ।
सम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहते क्रमेण ॥ इत्यादिना—
श्रुतिवचांसि मुनिस्मरणानि च
द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ।
त्रयमपेक्ष्य दृशां त्रितयं विना ।
नहि घटामुपयान्ति कदाचन ॥ इत्यन्तेन ॥ ३६ ॥

एवमनेकेषु पक्षेषूपस्थापितेषु सिद्धान्तमाह एकस्येति । ब्रह्मैव एकं वेद्यं तच्च सत्यं कालत्रयेऽप्यबाध्यं तस्य अज्ञानात् बहूनि वेद्यानि उपास्यानि अब्रह्मभूतानि कृतानि कल्पितानि। वेदे

अनिदंरूपं वेदनं वेदः ज्ञानम्—एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः। तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमात् ऋगादयो वेदा बहवोऽभवन्। अत्र ऋगादिवेदास्तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वतीति वेदाख्यामवाप्नुयुः।

अथवा, सद्भावं साधयंतीति वेदाः, विदंति वेदनहेतुभूता इति वा वेदाः। अथवा, ब्रह्माधीनमात्मानं लभंत इति वेदाः। ब्रह्मण आत्मतया लाभहेतव इति वा वेदाः। विद विचारणे। विद सत्तायां। विद ज्ञाने। विदॢ लाभे। एतेषां धातूनां विषये वर्त्तते यस्मात्ततो वेदा इत्युक्ताः। तदेकवेदस्वरूपं किमिति चेत्। "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतेः। तस्मात् सत्यस्य वेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमात् वेदा बहवो व्याख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शन-

---

सत्यमनिपत्त्यर्थम् तेषामब्रह्मत्वं वेद एवाह "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति। तस्मिंश्च सत्ये ब्रह्मणि कश्चिदेव अवस्थितः, ब्रह्मलाभोऽतिदुर्घट इत्यर्थः। श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वं जगत आह—"तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् तमसस्तन्महिनाऽजायतैकम्" इति। तुच्छेन रज्जूरगादिवदध्यस्तेन मिथ्याभूतेन तमसा आभु सर्वव्यापकं ब्रह्म अपिहितं आच्छादितं यत् आसीत् तत् एकमेव सत् तमसः अज्ञानस्य, तपस इति पाठे आलोचनस्य संकल्पमात्रस्य महिना माहात्म्येन अजायत प्रपंचाकारेण आविर्भूत

हेतवः, हे राजेंद्र, त्वं पुनः कच्चित्सत्ये स्थितोऽसि ? इति ॥ ३७ ॥

भूयो मे शृणु—

य एनं वेद तत्सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ॥
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेव प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

किमर्थम्? नो चेत्, तत्र यद्भवति तच्छृणु—

सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पा वितथाऽभवन् ॥
ततः कर्म प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात् ॥ ३९ ॥

सत्यादिति । सत्यादिलक्षणाद्ब्रह्मणः प्रच्यवमानानां संकल्पा वितथा अभवन् व्यर्थाः भवंति । स्वाभाविकसत्यसंकल्पादयो न सिध्यंतीत्यर्थः । ततः कर्म यज्ञादि प्रतायेत विस्तृतं भवेदित्यर्थः । तदेतत्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनवधारणात् अनवगमात् । आत्माज्ञानानिमित्तत्वात्संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मत्वेन

यथा रज्जुरज्ञानात्स्वा सर्पाकारेणाविर्भवति तद्वदिति श्रुत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सत्यादिति । तथा भवेत् परमानंदात्प्रच्युतस्य क्षुद्रानंदविषयोऽभिलापो भवेत् ततश्चासौ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः प्रतायेत संतन्यते सत्यस्य वेदवचनस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः अवधारणात् प्रामाण्यनिश्चयात् , संकल्पो वितथो भवेदिति पाठे सत्यव्रतस्यैव सत्यसंकल्पत्वं अन्यस्य तु संकल्पो वंध्य इत्यर्थः ।

साक्षान्न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाण इतस्ततो मोमुह्यमानोऽसत्यसंकल्पः स्वर्गपश्वन्नादिदेहसाधनेषु वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह—

विद्याद् बहुपठंतं तु बहुवागिति ब्राह्मणम् ॥
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥४०॥

विद्यादिति। बहुपठंतम् आख्यानपंचमवेदाध्यायिनम् बहुवागिति विद्यात्, न साक्षाद् ब्राह्मणमिति। कस्तर्हि मुख्यो ब्राह्मणः? इति चेत्—य एव सत्यादिलक्षणान्नापैति न क्षरति चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मरूपेणावतिष्टते स एव ब्राह्मणस्त्वया ज्ञेयः नेतरो यः सत्यात् च्युतः अकृतार्थः सन् कर्मणि प्रवर्त्तेत। तथाच ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्शयति श्रुतिः—"मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः"

सनत्पाठे यज्ञोऽपि सत्यस्यानवधारणादापारोक्ष्येण अनिश्चयादेव प्रवर्तते, ज्ञाते तु सत्ये एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति कृतकृत्यत्वमेव स्मर्यते ॥ ३९ ॥

एतदेव स्पष्टयति—विद्यादिति। विद्यादित्यर्द्धेनापरोक्षज्ञानस्य व्यावृत्तिरिह उच्यते। उक्तमेवोपसंहरति—सत्यात्प्रत्यगद्वयानंदात्। तथाच श्रुतिः। "यो वा एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्मा·

इति "त्रिपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इति च ॥ ४० ॥

भवेदेतदेवं यदि तदेव ब्रह्म सिद्ध्येत, न च सिद्ध्यति अन्यपरत्वाद्वेदस्येति तत्राह—

छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छंदयोगेन भवंति तत्र ॥
छंदोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ४१ ॥

छन्दांसीति । हे द्विपदां वरिष्ठ, छंदांसि वेदाः स्वच्छन्दयोगेन स्वच्छन्दता स्वाधीनता यथाकाममित्यर्थः । तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवंति । श्रूयते च—"सर्वे वेदा यत्पदमामनंति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति च । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्य तद्व्यतिरिक्तस्य अनित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वेन पुरुषार्थत्वाभावाच्चतत्स्वरूपत्व-

---

ल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः" इत्यपरोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणत्वमुक्त्वाऽर्थादितरस्याब्राह्मणत्वं दर्शयति ॥ ४० ॥

छन्दांसि नामेति । द्विपदां मनुष्याणां मध्ये वरिष्ठ । तत्र सत्ये ब्रह्मणि विषये छंदांसि वेदाः स्वच्छंदयोगेन स्वातंत्र्यसंबंधेनैव भवंति कर्मकांडार्थज्ञानवत् ब्रह्मकांडार्थज्ञानं न मध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते । तथाहि "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" इतिश्रुत्या दर्शनसार्वात्म्ययोर्मध्ये तिष्ठन् गायत्री-

तत्साधकत्वतत्प्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रमाणत्वमित्यर्थः। यस्माद्वेदाः स्वच्छन्दयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमा- भवंति, तेन च हेतुना तान्वेदानधीत्य अवगम्य वेदांतश्रवणादिकारणं कृत्वा गताः प्राप्ताः वेदस्य संविद्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं, न वेद्यं प्रपंचम् आर्याः पंडिताः ब्रह्मविदः ॥ ४१ ॥

एवं तर्हि वेदवेद्यत्वे "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितात्" "यतो वाचो निवर्तंते" इत्यादिविरोधः प्रसज्येतेत्यत्राह—

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ४२ ॥

न वेदानामिति। न वेदानामृगादीनां मध्ये कश्चि-

स्यादौ लिङ्गतिगामयोर्मध्ये इव कार्यांतरं वार्यते। तेन च ब्रा- सत्येन चकार एवकारार्थे तेनैवेत्यर्थः। छन्दोविदो भवंति न क- मात्रज्ञानेन तान् छन्दोज्ञान् अधीत्य प्राप्य आर्याः वेदस्य वे- वेदनीयं ब्रह्म न गता इति न, अपितु गताः प्राप्ता एवेत्यर्थः एतेन "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इत्यस्याः श्रुतेरर्थो द- र्शितः ॥ ४१ ॥

तथापि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह—नेति। वेदानां वेद्यानाम-

दपि वेदः परमात्मनो वाचामगोचरस्य संविद्रूपस्य वेदिताऽस्ति; कस्मात्? यस्माद्वेद्येन जडरूपेण वेदं संविद्रूपं न विदुः। न वेद्यं, प्रपंचमपि न विदुः। संविदधीनत्वात्सर्वसिद्धेः। यस्मात्संविदधीना सर्वसिद्धिस्तस्माद्यो वेदं संविद्रूपं परमात्मानं वेद जानाति स च वेद वेद्यमिदं सर्वम्। तथाच श्रुतिः—"आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" इति। "एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातम्" इति च। यो वेद्यमिदं रूपं वेद जानाति स सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं न वेद ॥ ४२ ॥

कारादीनामचेतनानां मध्ये कश्चिद्वेदिता नास्ति अतो हेतोर्वेद्येन चेतसा वेदं वेदयोऽधमात्मानं न विदुः। नापि वेद्यमनात्मानमपि न विदुः। आत्माऽनात्मा च न जडस्य विषयाविसर्थः। ननु जडया धीवरया आत्मा ज्ञायत एव "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति श्रुतेरित्याशंक्याह वेदमात्मनं यो वेद स एव वेद्यमनात्मानं सर्वं वेद, आत्मप्रभवत्वात्सर्वस्य। यस्तु बहिर्मुखः वेद्यमनात्मानं वेद स सत्यं ब्रह्म न वेद तथाच श्रुती भवतः। "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्" इति। व्यतृणत् हिंसितवान् ॥ ४२ ॥

नन्वेवं तर्हि "वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम्" इति वदतो अनात्मविदः प्रपंचासिद्धिरेवेत्युक्तं भवतीत्याशंक्याह—

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ॥
तथाऽपि वेदेन विदंति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवंति ॥ ४३ ॥

यो वेदेति । यो वेद जानाति ऋगादीन्वेदान् स च वेद वेद्यं सोऽप्यनात्मविदविच्छिन्नेन संवेदनेन वेद्यं प्रपञ्चं वेद । नन्वेवं चेत्तर्हि वेदवित्परमात्मानं विजानीयादित्याशंक्याह—न तं परमात्मानं वाचामगोचरं विदुर्वेदविदः । न वेदाः, वेदा अपि न तं विदुः न तं विषयीकुर्वंतीत्यर्थः । कथंचिल्लक्षणया बोधयन्तीति भावः । नन्वेवं तर्हि कथमौपनिषदं ब्रह्म स्यात्, नेत्याह—तथापि वेदेन विदन्ति वेदं यद्यपि वागाद्यविषयं ब्रह्म तथापि

किंच यश्चिदात्मा सर्वेषां प्रत्यक्त्वेन प्रसिद्धः, वेदान् वेदयंति ते वेदाः तान् प्रमाणानि वेद स एव वेद्यं प्रमेयमपि वेद नतु तानि वेद्यं विदुरित्याव तं च "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः" इति प्राणादीनां प्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धं वेदाः प्रमाणानि वेदविदः प्रमातारश्च न विदुः "यतो वाचो निवर्तंते

वेदेन ऋगादिना विदन्ति जानन्ति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम् । के ते ? ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति । वेदानाम् वेदप्रतिपादनप्रकारं जानंतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि अविषयमेव ब्रह्म वेदाः प्रतिपादयंतीत्याशंक्याह—

धामांशभागस्य तथाहि वेदा
यथा च शाखा च महीरुहस्य ॥
संवेदने चैव यथाऽऽमनन्ति ।
तस्मिन्हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ४४ ॥

धामेति । धामांशभागस्य, "रात्रिधामश्चंद्रः" इति श्रुतेः । चंद्रांशभागस्य । प्रतिपच्चन्द्रकलादर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतुर्भवति । तथा वेदास्त-

---

अप्राप्य मनसा सह" इति तस्य वाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः । यद्यप्येवं तथापि वेदं वेदितारमात्मनं वेदेनैव प्रमाणेन अहं ब्रह्मास्मीत्यादिना विदंति जानंति, के ते ये ब्राह्मणाः वेदविदो वेदं पाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्च विदंति ते वेदविदः अध्ययनयज्ञादिना संस्कृतचित्ता एव वाक्यादात्मानं लक्षणया जानंति न त्वन्ये इत्यर्थः ॥४३॥

इदमेव दृष्टांतेन प्रतिपादयति— धामांशेति ॥ धाम तेजः तन्मयाः अंशा यस्य स तेजोमयोऽर्थाच्चंद्रः तस्य भागः कला प्रतिपद्गता तस्य संवेदने ज्ञापने यथा च यथैव हि प्रसिद्धं महीरुहस्य शाखा उपादीयते तथाहि तथैव वेदाः परमात्मनः संवेदनेऽर्थे परमपुरुषार्थरूपे सत्ये सर्वथाऽप्यबाध्ये वेदाः उपादीयंते इति अ.म-

स्यैव परमात्मनः स्वरूपभूतसंवेदने नित्येऽविनाशिन्यर्थे परमपुरुषार्थरूपे परमानन्दस्वरूपे हेतवो भवन्ति। न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयन्ति, एवमामनन्ति ॥ ४४ ॥

य एवं वेदानां वेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे, सोऽपि ब्राह्मण इत्याह—

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ॥
परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव हि ब्राह्मणः ॥ ४५ ॥

अभीति । यो वेदप्रतिपादनप्रकारं व्याचष्टे तमाख्यातारं विचक्षणं ब्राह्मणमभिजानामि । ननु बाल्यपाण्डित्यादिकं निर्विद्यावस्थितमेव ब्राह्मणं ब्रूते श्रुतिः । तथाहि "ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् तथा बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिर्भवति । मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति। कथमुच्यते अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विच-

नंति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यौपनिषदत्वविशेषणाद् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्च सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि लक्षणया स्वार्थं प्रमापयत्येवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं गुरूपसदनपूर्वकं वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायमुक्त्वा गुरुलक्षणान्याह—अभीति । ब्राह्मणं ब्रह्मविदं लक्षणतोऽभिजानामि । लक्षणमेवाह आख्यातारम् उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्य-

क्षणमिति तत्राह—वेदानां वेदप्रतिपादनप्रकारं मयोक्तं यो हि जानाति परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव यो हि पाण्डित्यं निर्विद्य स्थितः स क्षिप्रं बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैव ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिस्तस्माद्विषयपरो न भवेदित्याह—

नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।
अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥४६॥

नास्येति । नास्य जगतः पर्येषणं गच्छेद्विषयान्वेषणपरो न भवेदित्यर्थः । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिनिमित्तम् अविचिन्वन्विषयसंचयमकुर्वन्निमं प्रत्यगात्मानं वेदे उपनिषत्सु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु, ततः पश्चात्पश्यति तं प्रभुं परमात्मानं आत्मत्वेन जानातीत्यर्थः ।

अथवा, नास्यात्मनः पर्येषणम् अन्वेषणं गच्छेत् । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिषु देहेंद्रियतद्धर्मानात्म-

---

लिंगानुसारेण वाक्यार्थवर्णनकुशलं विचक्षणं श्रुतार्थस्य युक्तिभिरनुचिंतने समर्थं निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारवलाद ॥ ४५ ॥

एतदेवाह— नास्येति । प्रत्यर्थिषु आत्मत्वेन प्रथमानेष्वनात्मसु पंचसु कोशेषु पर्येषणमन्वेषणं न गच्छेन्न कुर्यादित्यर्थः । कथं च नेत्यव्यक्तमालंबनं क्लेशसाध्यमिति सूचयति—"अव्यक्ता

त्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः । अविचिन्वन् देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन असंचिन्वन्, तत्साक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानः तत्त्वंपदार्थशोधनानन्तरमिमं प्रमात्रादिसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति । देहेंद्रियादिकमात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानः तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तूष्णींभूत उपासीत न चेच्छेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्त्तेत ब्रह्मास्मै बह्वनन्तरमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

तूष्णीमिति । यस्मात्सर्वविषयपरित्याग एवात्मदर्शनसिद्धिः, तस्मात्तूष्णींभूतः स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलो भूत्वा स्वात्मानमेव लोकमुपासीत । न चेच्छेन्मनसा अपि विषयेन्द्रियेच्छां न कुर्यात् । यस्तूष्णींभूतो विषयोपसंहारं कृत्वा स्वात्मानमेव लोकमुपास्ते, अस्मै तूष्णींभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्म अपूर्वादिलक्षणं अभ्यावर्तेत अभिमुखीभवेदित्यर्थः । श्रूयतेच "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्"

हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" इति स्मृतेः । वेदे इममात्मानं अविचिन्वन्वेदान्तन्यायानपर्यालोचयन्नित्यर्थः । ततः पश्चात् तं प्रभुं पश्यति, तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

तूष्णींभूत इत्यनेन वागादिबाह्येंद्रियव्यापार उपरम उक्तः । म-

इति । अनन्तरमाविर्भूतस्वरूपः सन् बहु भूमानं तमसः परं परमात्मानमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

मुनिरप्येष एवेत्याह—

मौनाद्धि मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ॥
अक्षरं तं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥४८॥

मौनाद्धीति । मौनात्पूर्वोक्तात्तूष्णींभावादेव मुनिर्भवति न पुनररण्यवासमात्रान्मुनिर्भवति । तेषामपि तूष्णींभूतानां मध्ये यस्तु पुनरक्षरमविनाशिनं तं परमात्मानं वेद "अयमहमस्मि" इति साक्षाज्जानाति स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते । श्रूयते च—"एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति" इति ॥ ४८ ॥

वैय्याकरणोऽप्येष एवेत्याह—

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैय्याकरण उच्यते ॥
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥४९॥

सर्वेति । सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैय्याकरण उच्य-

नसापि नचेच्छेदित्यनेन मागसव्यापारोपरम उक्तः ॥ ४७ ॥

मौनात् ध्यानमात्रान्मुनिर्भवति न अरण्यवासाव संन्यासमात्राव किं तर्हि योऽक्षरं प्रत्यगात्मनो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वं सच्चिदानंदात्मकत्वं च वेद जानाति स श्रेष्ठः संन्यासिभ्यो योगिभ्यश्च ज्ञानी श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सर्वार्थानां व्याकरणाव प्रकटीकरणात् सर्वज्ञत्वादयं ज्ञानी

ते, न पुनः शब्दैकदेशव्याकरणात् वैय्याकरणो भव-
ति । भवतु सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैय्याकरणत्वं, ततः
किमिति चेत्तत्राह—तन्मूलतो व्याकरणं । पूर्वोक्तादक्ष-
राद्धि सर्वस्य नामरूपप्रपञ्चस्य व्याकरणम् । श्रूयते च
"अनेन जीवेन आत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
वाणि" इति । तस्माद् ब्रह्मण एव साक्षाद्वैय्याकरणत्वम्,
व्याकरोति तत्तथा विद्वानपि तत् ब्रह्म तथैव व्याक-
रोतीति वैयाकरणः ॥ ४९ ॥

सर्वज्ञोऽप्येष एवेत्याह—

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥
सत्ये वै ब्रह्मणि तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत ॥ ५० ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भू-
रादीन् लोकान्पश्यति स सर्वदर्शनो भवेत्, न सर्वस्य
परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्ष-

वैयाकरण इत्युच्यते तच्च व्याकरणं केचिद्योगजधर्मप्रत्यास-
वदन्ति तन्निराचष्टे । मूलत इति ॥ आत्मज्ञानाद्धि सर्वविज्ञा-
श्रूयते न प्रधानज्ञानात् अन्यतो वा । मूलत इति ल्यब्लोपे पञ्च-
मूलं कारणं ब्रह्म प्राप्येत्यर्थः । तत्र व्याकर्ता परमात्मैव तन्नाम-
पाभ्यामेव व्याक्रियत नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिभ्यामित्या-
व्याकरोतीति । श्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ॥ ४९ ॥

सार्वज्ञमपि ब्रह्मविदामनौपचारिकमित्याह—प्रत्यक्षेति

ब्रह्मणि तिष्ठन्मनः समादधाति । तद्विद्वान् सत्यादिल-
क्षणं ब्रह्म विद्वानात्मत्वेन सर्वं जानन् सर्वं जानाती-
त्यर्थः । तस्मादेष एव सर्वज्ञो न अनात्ममात्रदर्शी ॥५०॥

"यस्त्वेतेभ्यः" इत्यादिना उक्तमेवार्थं पुनरपि दर्श-
यति अवश्यकर्तव्यत्वदर्शनार्थम्—

ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ॥
वेदानां चानुपूर्वेण चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्त्र्यां संहितायां
वैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कु-
मारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानादिषु "ज्ञानं च" (२-१९) इत्यादिना
पूर्वोक्तेषु स्थितोऽपि एवं यथा सत्ये तिष्ठन् ब्रह्म पश्यति एव-

---

सत्ये तिष्ठन् न तु वृत्त्यंतरे देहाद्याकारे ब्राह्मणः ब्रह्मवित् तद्वि-
द्वान् ब्रह्म विद्वानिति ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनम् ॥ ५० ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—ज्ञानादिष्विति । ज्ञानं च सत्यं च
दमः श्रुतं चेत्यादिषु द्वादशसु स्थितः तथा सत्यादिरूपे अष्टविधे
अप्रमादे च स्थितः। एवं साधनवान् वेदेषु पूर्वोक्तेषु आरोपदृष्टि-
व्याप्तिश्रद्धष्ट्यपवाददृष्टिरूपेषु आनुपूर्व्येण सोपानारोहणन्यायेन
परमे पदे स्थितोऽहमेतत्स्वानुभवसिद्धं हे विद्वन् ते तुभ्यं ब्रवीमि।
सोपानक्रमस्तु नृसिंहतापनीये श्रूयते "ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैः"

मेव ब्रह्म पश्यति। वेदानां चारपूर्वेण वेदांतश्रवणादिकेनेत्यर्थः। अथवा गुणांतरविधानमेतत्। ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तन्मात्रेण पश्यति अपि तु एवमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदांतविचारपूर्वेण वेदांतश्रवणपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म। एतद्वेदानां चारं प्रकारं, हे विद्वन् ब्रवीमि वक्ष्यामीत्यभिप्रायः॥ ५१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

इति। अस्यार्थः—

ओतत्वं कारणं व्याप्तिः कार्ये यद्वन्मृदो घटे।
सर्वं ब्रह्मेति तन्निष्ठा जानते परिणामतः॥ १॥
कार्यस्यासमवेतत्वं कारणे समुदीरितम्।
तदनुज्ञातृशब्दार्थो मरौ वारिविवर्तनम्॥ २॥
एतन्निष्ठास्ततो भूत्वा जगन्मिथ्येति जानते।
अनुज्ञायां जगत्तुच्छं शशशृङ्गादिवन्मतम्॥ ३॥
एवं सोपानरीत्यैवं भूमित्रितयलंघनात्।
अविकल्पं परं यत्तदहं ब्रह्मास्मि निर्भयम्॥ ४॥ इति॥५१॥
इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सनत्सुजातीयटीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

इदानीं ब्रह्मचर्यादिसाधनप्रतिपादनानंतरं तत्प्राप्यं च ब्रह्म प्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थावध्यायावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादिसाधनं श्रुत्वा तद्वेदनाकांक्षी प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदि मां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाम् ॥
परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां
प्रब्रूहि मे वाक्यमेवं कुमार ॥ १ ॥

सनत्सुजातेति । हे सनत्कुमार, यद्यस्मादिमा परार्थां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबंधिनीं वाचं वदसि हि विश्वरूपां नानारूपां पराम उत्तमां कार्येषु कार्यरूपेषु प्रपंचेषु सुदुर्लभां श्रवणायाप्यशक्यां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यं एवं-भूतं कुमार, यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमपुरुषार्थसाधन-भूतां सुदुर्लभां वदसि तस्मात्त्वं वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः॥१॥

एवं आत्मज्ञानमार्गं श्रुत्वा तस्यांतरंगसाधनं योगं श्रोतुं पृच्छति—सनत्सुजातेति । परां उक्तादपि अत्युत्कृष्टां ब्राह्मीं ब्रह्मप्रापिकां वाचं उपनिषदं वदसे जानीषे । भासनोपसंभाषाज्ञानेति तङ् । विश्वं रूप्यते प्रकाशतेऽस्यां, यां ज्ञातवतोऽन्यद् ज्ञातव्यं नावशिष्यत इत्यर्थः । कार्येषु प्रपंचेषु सुदुर्लभां कथां कथनीयां प्रब्रूहि हे कुमार इदं मे मम वाक्यं त्वां प्रति प्रार्थनारूपं वचनं अवधेहीति शेषः ॥ १ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिषंगेण राजन् ॥
बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिंत्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

नैतदिति । नैतद् ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं यत् ब्रह्म मां पृच्छसि अभिषंगेण राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह—बुद्धौ अध्यवसायात्मिकायां प्रलीने मनसि प्रचिंत्या विद्या हि सा, यदा पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विषयेभ्यः परावृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिंत्या सा विद्या ब्रह्मचर्येण वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्यायाः दुर्लभत्वं दर्शयन्सनत्सुजात उवाच—नैतदिति । हृष्यसि अहं ब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीति हृष्यसि । पाठांतरे अभिषंगेण निर्बंधेन । विद्यालक्षणमाह—बुद्धाविति । सर्वेषामिंद्रियाणां निरोधेन मनोमात्रमनुपरतं संकल्पाद्यात्मकं तिष्ठति । तस्मिन्नपि अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयस्वभावायां बुद्धौ विलीने सति प्रचिंत्या प्रगतं चित्यं यस्यां सा निरुद्धसर्ववृत्तिका काचिदवस्था विद्येत्युच्यते । सा च ब्रह्मचर्येण गुरुकुलवासेन लभ्या ॥ २ ॥

किंच—

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ॥
यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजंति
या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ३ ॥

आद्यामिति । आद्यां सर्वादिभूतब्रह्मविषयां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां परमार्थरूपां मे ब्रूहीति।

यद्वा, आद्यामकार्यभूतां असत्यप्रपंचाविषयां विद्यां वदसि तस्मादत्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेन उपसंहृतांतःकरणेनैव लभ्येत्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः । या प्राप्य एनं मर्त्यलोकं त्यजंति । या वै विद्या गुरुवृद्धेषु गुरुणा विद्याप्रदानादिना वृद्धेषु वर्द्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥ ३ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मचर्यविज्ञानायाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमंजसा ॥
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

किंच आद्यामिति । बुद्ध्याख्योपाधिसंबंधजनितकालुष्याद्विविक्ततया न व्यक्तमव्यक्तं ब्रह्म तस्य विद्याम् । अयंभावः— यद्यपि ब्रह्म नित्यापरोक्षं आत्मत्वात् तथापि अशनायाद्यतीतस्य तस्य विविक्तस्य परोक्षत्वात्तदापरोक्ष्याय यत्नो युक्त इति ॥ ३ ॥

ब्रह्मचर्येणेति । या विद्या ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या तत्साधनभूतं ब्रह्मचर्यं कथं स्यादेतद् ब्रह्मचर्यं ब्रह्मन् ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्सनत्सुजातः—

सनत्सुजात उवाच—

आचार्य्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरंति ॥
इहैव ते शास्त्रकारा भवांति
विहाय देहं परमं यांति सत्यम् ॥ ५ ॥

आचार्येति । आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । भूत्वा गर्भं उपसदनादिना शिष्या भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषादिकं कुर्वंति । इहैवास्मिन्लोके शास्त्रकाराः शास्त्रकर्त्तारः पंडिता भवंति । ततो बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणत्वारब्धकर्मक्षये विहाय देहं परमं यांनि, सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवंति ॥५॥

अंजसा आर्जवेन ॥ ४ ॥

आचार्येति । योनिः स्थानं "योनिष्ट इंद्र निपदे अकारि स्वे योनौ निपद तं सरूपा" इत्यादौ दर्शनात् । गर्भं भूत्वा तस्य निष्कपटसेवया अंतरंगत्वं प्राप्येत्यर्थः । शास्त्रकाराः शास्त्रकर्तृत्वं ब्रह्मण्येव श्रुतं "महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः" इत्यादिना । गुरोरनुग्रहादिहैव ब्रह्मभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । परमं अपुनरावृत्ति सत्यं ब्रह्मणा सह ऐक्यं यांति ॥ ५ ॥

किंच—

अस्मिँल्लोके विजयंतीह कामान्
ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ॥
त आत्मानं निर्हरंतीह देहात्
मुंजादिषीकामिव धीरभावात् ॥ ६ ॥

अस्मिन्निति। अस्मिँल्लोके विजयंतीह कामान् ब्राह्मीमेव स्थितिं ब्रह्मण्येव स्थितिम् अनुतितिक्षमाणाः अनुदिनं क्षममाणाः ते आत्मानं देहेंद्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरंति पृथक् कुर्वंति। किमिव? मुंजादिषीकामिव। यथा मुंजादिषीकामंतस्थां निर्हरंति, एवं कोशपंचकेभ्यो निष्कृष्य सर्वात्मानं प्रतिपद्यंत इत्यर्थः। केन? धीरभावात् धैर्येण। श्रूयते च कठवल्लीषु

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽतरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ॥

तं ह स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण तं विद्यात् शुक्रममृतम् इति ॥ ६ ॥

"आचार्ययोनिमिह" इति आचार्यस्य योनित्वं दर्शितम्। तत्कथं मातापितृव्यतिरेकेण आचार्यस्य योनित्वमि-

---

अस्मिन्निति। ये जितकामाः ब्राह्मीं स्थितिं प्राप्तुं ये च द्वंद्वसहाः ते देहादात्मानं निर्हरंति पृथक्कुर्वंति। श्रुतिश्च "तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिव इषीकां धैर्येण" इति। प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात्॥६॥

त्याशंक्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह—

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ॥
आचार्यतश्च यज्जन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ॥ ७ ॥

शरीरमेताविति । शरीरमेवास्य तौ मातापितरौ कुरुतः, नात्मानं स्वरूपेण जनयतः यदिदं देहद्वयात्मनां जन्म तदसत्यम्, आचार्यतस्तु यदिदं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना जन्म जननं तत्सत्यं परमार्थभूतम् । तथैवामृतं विनाशवर्जितं तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च—प्रश्नोपनिषदि—"त्वं हि नः पिता यो अस्माकं अविद्यायाः परं पारं तारयसि" इति । तथा चापस्तंबः—"स हि विद्यातस्तं जनयति तत् श्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः" इति ॥ ७ ॥

यस्मादाचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात्—

स आवृणोत्यमृतं संप्रयच्छन्
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥
गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत
स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाऽप्रमत्तः ॥ ८ ॥

आचार्यतः यज्जन्म तदेव सत्यं यथा ब्राह्मणस्य सावित्रीप्राप्त्या सावित्रं द्वितीयं जन्म । एवं आचार्यात् परब्रह्मविद्याप्त्याऽपि तस्य जन्मांतरं भवति । तच्च मोक्षहेतुत्वादुणसंयुक्तम् ॥ ७ ॥

सेति। स आवृणोति आपूरयति अमृतं पूर्णानंदं ब्रह्म, आत्मत्वेन संप्रयच्छन्. तस्मै आचार्याय न द्रुह्येत् द्रोहं नाचरेत्। तथाच श्रुतिः—

"यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः" इति।

तथा चापस्तंबः "तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन स हि विद्यातस्तं जनयति" इति। कृतमस्य जानन्, अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी। अनेनात्मनः कृतमुपकारं जानन्। कथं तर्हि कर्त्तव्यमित्याह—गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत देवमिवाचार्यमुपासीत। तथाच श्रुतिः—"यस्य देवे" इति। तथा स्वाध्यायमिच्छेत् श्रवणादिपरो भवेच्च। सदाऽप्रमत्तः अप्रमादी सन्॥ ८॥

इदानीं चतुष्पादब्रह्मचर्यं श्लोकचतुष्टयेनाह—

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः॥
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते॥ ९॥

आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकं मंत्रं पठति—स आवृणोतीति। यः आचार्यः वर्णान् ब्राह्मणादीन् अवितथेन वितथमनृतमनात्मा जडं, तदन्येन सत्येन चिदात्मना प्रकर्षेण आवृणोति स बाह्याभ्यंतरं वासयति, द्वैतोत्थभयनिवारणेन पालयतीत्यर्थः। तस्य फलमाह—अमृतं संप्रयच्छन्निति। अमृतं मोक्षं कृतं तत्कृतमुपकारं अप्रमत्तः गुरुशुश्रूषायां सावधानः॥ ८॥

शिष्येति। "आचार्ययोनिमिह" इत्यादिना उक्तक्रमेण शुचिर्विद्यामाप्नोति यत्, तत् ब्रह्मचर्यस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाऽऽचरेत् ॥
तत्पुत्रे च तथा कुर्वन् द्वितीयः पाद उच्यते ॥१०॥

यथेति स्पष्टोऽर्थः श्लोकः। तथा चोक्तम्—"आचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिराचार्यपुत्रे च तथा वृत्तिश्च" इति॥१०॥

आचार्येणात्मकृतं विजानन्
ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ॥
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्येणात्मनः कृतमुपकारं विजानन् ज्ञात्वा चार्थं वेदार्थं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वा अवगम्य भावितोऽस्मीत्यनेन स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति चिंतयन् तमाचार्यं प्रति हृष्टबुद्धिः

शिष्यवृत्तिः सायंप्रातर्भिक्षणेन जीवनं तेनैव क्रमेण नतु भैक्ष्योपजीवनेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मचर्यस्य प्रथमं पादमुक्त्वा द्वितीयं पादमाह—यथेति ॥१०॥

प्राप्तविद्यो विद्यासुखेन हृष्यन् आचार्यं यत् अत्यंतं मानयति स ब्रह्मचर्यस्य तृतीयः पाद इत्याह—आचार्येणेति। आत्मकृतं स्वस्मै उपकृतं विद्यादानेन तस्य च अर्थं प्रयोजनं दुःखा

सन् यत् आत्मनः, कृतार्थत्वं मन्यते स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्याय प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ॥
कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते॥१२॥

आचार्यायेति स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति—

कालेन पादं लभते तथाऽयं
तथैव पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छेत
शास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥ १३ ॥

कालेनेति । अत्र क्रमो न विवक्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः, तत उत्साहयोगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन, ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेन, ततः शास्त्रेण सहाध्यायिभिः तत्त्वविचारेण । तथाचोक्तम् "आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ॥ कालेन पादमादत्ते

वृत्तिमानंदावाप्तिं च ज्ञात्वा ऽनुभूय अनेनाचार्येण भावितो वर्धितोऽस्मीति जानन् यन्मन्यते ॥ ११ ॥

आचार्यायेति श्लोकस्य स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

चतुष्पाद्ब्रह्मचर्येण लभ्यां चतुष्पदीं विद्यामाह—कालेनेति। कालेन बुद्धिपरिपाकेन उत्साहयोगेन बुद्धिवैभवेन शास्त्रेण सहाध्यायिभिर्विचारेण। क्रमस्तु न विवक्षितः। उक्तं च "आचार्यात्पा-

पादं सब्रह्मचारिभिः" इति ॥ १३ ॥

ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने फलसिद्धिरित्याह—

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चांगानि तथा बलं च ॥
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १४ ॥

ज्ञानेति। ज्ञानादयो "ज्ञानं च" इत्यादिना पूर्वोक्ता द्वादश गुणाः यस्य पुरुषस्य रूपम्, अन्यानि चांगानि "श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः" "सत्यं ध्यानम्" इति श्लोकद्वयेन चोक्तानि। तथा बलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं, सर्वमाचार्ययोगे एव फलति, नाचार्ययोगं विना फलति। श्रूयते च "आचार्याद्धैव विद्या विदिता" इति। "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति च। ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् यदिदं गुरुसन्निधौ शुश्रूषाद्याचरणं तत् ब्रह्मचर्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलति, स्वात्मनः चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वसंपादनद्वारेण फलतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया। कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः" इति ॥ १३ ॥

ज्ञानादय इति। यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं स्वरूपभूता इत्यर्थः। अन्यानि चांगानि आसनप्राणजयादीनि। बलं योगे नित्योद्-

ब्रह्मचर्यस्तुतिं करोति द्वाभ्याम्—

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥ १५ ॥
एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसो जयन् ॥
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥ १६ ॥

एतेनेतिपादसप्तकस्य स्पष्टोऽर्थः । अह्नो दीप्तिसमूहः, अह्नाय जगतां द्योतनाय सूर्यश्च जायते । उक्तंच—"अह्नो दीप्तिश्च कथ्यते" इति ॥१५॥१६॥

कथमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकफलसाधनत्वमित्याह—

आकांक्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥१७॥

आकांक्षेति । यथा चिंतामण्यादयो रसभेदार्थिनाम् आकांक्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकांक्षितमर्थं प्रयच्छंति एवमेवैतत् ब्रह्मचर्यमाकांक्षार्थस्य संयोगात् तत्तदाकांक्षितमर्थं प्रयच्छतीति ज्ञात्वा तत्तत्फलार्थं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भावं गता इमे देवादयः । यस्मादाचार्यसं-

---

क्तता । ब्रह्मार्थो वेदार्थः । कर्मब्रह्मणी तयोर्योगेन अधिगमने ब्रह्मचर्यं फलतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

आकांक्ष्येति । रसभेदः पारदगुटिकाविशेषश्चिंतामणिसं-
घः तं चिंतितवस्तुप्रदं अर्थयंते तेषां रसभेदार्थिनां यथा आकां-

निध्यनुष्ठिनात् ब्रह्मचर्यात्परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मादाचार्य-योनिं प्रविश्य गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ १७॥

ननु एवं ज्ञाननिष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेत; अपितु कर्मण एवेत्याशंक्याह—

अंतवंतः क्षत्रिय ते जयंति
नानंतं स्वात्मभूतं जयंति ॥
ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं
न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः ॥ १८ ॥

अंतवंत इति ॥ हे क्षत्रिय, ते अंतवंतः अंतवतो लोकान् पितृलोकदेवलोकादीन् जयंति प्राप्नुवंति, नानंतं स्वात्मभूतं परमात्मभूतं लोकं जयंति । केन तर्ह्यनंतलोकप्राप्तिरित्याशंक्याह । ज्ञानेन विद्वान् तेज अभ्येति नित्यमिति । नित्यमविनाश्यात्मभूतमेवाभ्येति तेजो ज्योतिर्न कर्मणा । कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति ? न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः । तस्य पूर्णानंदज्योतिषो

क्ष्यस्य लिप्सितस्यार्थस्य संयोगः प्राप्तस्ततो यादृक्भावो भवति एवमेव एते देवादयः समाज्ञाय ब्रह्मचर्यमुपेत्य तादृग्भावं सत्यसंकल्पत्वाद्वांछितवस्तुप्रदत्वं गताः ॥ १७ ॥

अंतेति । ते अविद्वांसः अंतवतः अनित्याँल्लोकान्कर्मणा जयंति । विद्वांस्तु ज्ञानेन सार्वात्म्यात् सर्वं तेन ज्ञातेन ब्रह्मणा अभ्येति अतस्तस्य कर्मप्राप्यं किंचित्फलं नावतिष्ठते इत्यर्थः । अतः ज्ञा-

ज्ञानमेकं मुक्त्वाऽन्यपंथा मार्गो नास्त्येव । श्रूयते— "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यते अयनाय" इति ॥ १८ ॥

ज्ञानेन विद्वान् यद पश्यति ब्रह्म, तत्किमिवाभातीति पृच्छति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ॥
यद्ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वान्
कथंरूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥ १९ ॥

आभातीति । ब्राह्मणः अक्षरं परं ब्रह्म पश्यति

नादन्यः पंथाः अयनाय मोक्षाय न विद्यते । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यवधारणात् ॥ १८ ॥

"नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इति श्रुत्वा "तूष्णींभूत उपासति न चेष्टेन्मनसापि च। उपावर्तस्व तद् ब्रह्म अंतरात्मनि विश्रुतम्" इति प्रागुक्तप्रकारेण आत्मानमनुसंदधानस्तमनवाप्य नानावर्णान्नाडीमार्गान् अंतर्हृदये पश्यन् पृच्छति आभातीति । तद् ब्रह्मणो रूपं यो विद्वानत्र हृदये पश्यति स शुक्लादिरूपमिव अनवस्थितरूपं ब्रह्म पश्यति अतः कथंरूपं कीदृक्रूपं तदक्षरं व्यापकं अमृतमविनाशि परं तद् ब्रूहीति शेषः । काद्रवं कुत्सितः परपीडकः द्रवो गतिर्यस्य स काद्रवो धूमः तद्वर्णं काद्रवं कद्रुपिंगलं तद्वर्णं श्रूयन्ते च ब्रह्ममार्गे रूपाणि "तस्मिन् शुक्लमुत नील-

तत्कथंरूपं कीदृक्रूपमिति रूपप्रश्नः यत्र पश्यति तदिति अधिकरणप्रश्नश्च ॥ १९ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ॥
न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभार्त्ति ॥ २० ॥

नेति । नैतद्ब्रह्म शुक्लादिरूपत्वेनावभासते, अरूपत्वाद् ब्रह्मणः । श्रूयते च—"ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्" इति । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इति च ; तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे । तथाच श्रुतिः अन्यत्रानवस्थानं दर्शयति—"स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः इति स्वे महिम्नीति । कस्मात्पुनः कारणात्

माहुः पिंगलं हरितं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च" इति ॥ १९ ॥

उत्तरमाह—नाभातीति । ब्रह्ममार्गे यद्यपि शुक्लादिरूपाणि भांति तथापि यत् ब्रह्मणो रूपं तत् पृथिव्यादिषु नास्ति । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत्" इति तत्र शब्दादीनां निषेधात् तेषां च शब्दादिमत्त्वात् रूपांतराणि तु ब्रह्ममार्गावहानि न तु ब्रह्मरूपाणि । तथाच श्रुतिः—"नीहार

पृथिव्यादिषु न तिष्ठति? तत्राह—नैतत्समुद्रे सलिलं पंचभूतात्मकं देहं बिभर्त्ति। सलिलशब्दो भूतपंचकोपलक्षणार्थः। यथा "आप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्" इत्यत्रापि अप्शब्दो भूतपंचकोपलक्षणार्थः। श्रूयते च पंचाग्निविद्यायां "पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंति" इति अपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम्। एतदुक्तं भवति—यदि ब्रह्मणः संसारांतर्वर्त्तित्वं भवेत् तदा संसारानुप्रविष्टत्वात् घटादिवदीदृग्रूपादिमत्त्वमन्यस्मिंश्चावस्थानं भवेत्। इदं तु पुनरपूर्वादिलक्षणत्वात्संसारानुनुप्रविष्टमेव ब्रह्म, तस्माद्रूपादिरहितमिति ॥ २० ॥

तर्हि न कस्य कुत्राप्युपलभ्यते इत्याह—

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य।
न चापि वायौ न च देवतासु
नैतच्चंद्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २१ ॥

धूमार्कानिलाऽनलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम्॥ एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे" इति समुद्रे संसारसागरे एनं परमात्मानं सलिलं सलिलोपलक्षितः पंचभूतात्मको देहः न बिभर्ति जीवानामिव ब्रह्मण उपाधिजं दुःखं नास्तीत्यर्थः। यद्वा सामुद्रे जले एतद्रूपं नास्तीत्यर्थः॥ २० ॥

नैवर्क्षु नैतद्यजुष्षु नाप्यथर्वसु
न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ॥
रथंतरे बृहद्रथे वापि राजन्
महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत ॥ २२ ॥

"ज्ञानं च सत्यं च" इत्युपक्रम्य "महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य" इति ये गुणाः उक्तास्तत्संयुक्तस्यात्मनि दृश्यते तत्परं ब्रह्म न घटादिवदियत्तया सिध्यति अपि त्वात्मन्येवात्मतया सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इदानीं तत्स्वरूपं तद्दर्शनं तत्फलं च श्लोकद्वयेन निर्दिशति—

अवारणीयं तमसः परस्तात
तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ॥

न तारकास्विति रूपादिराहित्यस्यैव प्रपंचः ॥ २१ ॥

नामरूपात्मके प्रपंचे सति तद्राहितत्वं ब्रह्मणो वक्तुं रूप-प्रपंचादन्यत्वमुक्त्वा नामप्रपंचादप्यन्यत्वमाह—नैवर्क्षु इत्यादिना। तदित्यनेन अर्थात् ब्रह्मणो नाम निर्दिश्यते । विमलेषु वैश्वानर-सामादिषु रथंतरबृहद्रथे च पृष्ठ्यसामनी। एतत् न दृश्यते॥२२॥

अवारणीयं अनतिक्रमणीयं अहेयत्वात् तमसः अज्ञानरूपा-दुपाधेः परस्तात् पराचीनं तत ब्रह्म अभ्येति गच्छति प्रलयांते, कालोपि तत्र लीयत इत्यर्थः। अणीय इति दुर्लक्ष्यम्। असन्त्वा-वहितेन ग्राह्यं, महच्च पर्वतेभ्य इति उपलक्षणं सर्वस्य सर्वस्मादपि महदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अणीयरूपं च तथाऽप्यणीयसां
महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २३ ॥
तदेतदन्हा संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ॥
तस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आवरणीयमिति। यदिदं महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तदवारणीयं ब्रह्म सर्वगतत्वात्। तमसोऽज्ञानात् परस्तात् तद् ब्रह्म अंततोऽभ्येति प्रविशति विनाशकाले प्रलयकाले, जगदिति शेषः। तथा अणीयसामपि अणीयरूपं पर्वतेभ्योऽपि महत्स्वरूपम्। श्रूयते च "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इति ॥

दृश्यन्ते च ये अणुत्वमहत्वादयो लोके तदेतत्सर्वं जगत् अह्नोरूपेण प्रकाशरूपेण ब्रह्मणि संस्थितं तदात्मत्वेनैवावभाति श्रूयते च—

तदेतदिति। तस्मिन्निदं जगत् प्रतिष्ठितं रज्ज्वामुरगवल्लीनं

"तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च। तत् ब्रह्म आत्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् न कर्मयोगेन, तस्मिंन्नेव परमात्मनि जगत्सर्वं प्रतिष्ठितं ये एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ॥२३॥२४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तद्ये विदुस्ते अमृताः मुक्ता भवंति ॥ २४ ॥

इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे सनत्सुजातीये टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

"आवरणीयं तमसः परस्तात्" इत्यादिना ब्रह्मणो रूपं निर्द्धार्य "तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्" इति ज्ञानयोगेनात्मदर्शनमुक्तम् । पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयित्वा योगिनस्तद्रूपं पश्यंतीत्याह—

सनत्सुजात उवाच ।

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ॥
यद्वै देवा उपासते यस्मादर्को विराजते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ १ ॥

यत्तदिति । यद् ब्रह्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्, यज्ज्ञात्वा अमृता भवंति तच्छुक्रं शुद्धमविद्यादिदोषर-

---

पूर्वाध्यायांते ब्रह्मणो रूपं निर्दिश्य शून्यवदेव निर्धर्मकं शून्यभावस्यापि प्रकाशकं सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन ज्ञेयमस्तीत्यस्मिन्नर्थे मंत्रानुदाहरति । योगिप्रत्यक्षं च पुनः पुनः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति । यत्तच्छुक्रमित्यादिनाऽध्यायेन । यत्तच्छुक्रं बीजमिव बीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणं सर्वचेष्टाप्रवर्तकं आनंदरूपं महत् द्वाचिरूपोपाधिशून्यं ज्योतिर्ज्ञप्तिमात्रं दीप्यमानं अर्कादिरूपेण महद्यशोनामकं यत् देवा इंद्रियाणि उपासंते अनुसरंति तस्मादेव मूलकारणात्सूर्यो जगत्प्रसवधर्मा मायोपाधिरीश्वरो विराजते । तथाच श्रुतयः 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनन्दं प्रयंत्यभिसंविशंतीति । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् । येन

हितं महज्ज्योतिः सर्वावभासकत्वात्। श्रूयते च "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति। दीप्यमानं भ्राजमानं महद्यशः। श्रूयते च "तस्य नाम महद्यशः"। यद्वै ब्रह्म देवा इंद्रादयः उपासते। श्रूयते च "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति। यस्मात्परज्योतिषो ब्रह्मणः अर्कादिज्योतिर्विराजते "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति श्रुतेः। एवंभूतं परमात्मानं सनातनं भगवंतं योगिन एव पश्यंति, न पुनर्ज्ञानयोगरहिताः ॥ १ ॥

इदानीं परस्मादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिं दर्शयति—

शुक्राद् ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ॥
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥

सूर्यस्तपति तेजसेद्धः। न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः। न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ। प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः" इत्यादयः। तं परमात्मानं योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवन्तं सर्वैश्वर्यवंतं संप्रज्ञाते, असंप्रज्ञाते तु सनातनं अखण्डैकरसं पश्यंतीति सर्वत्र ज्ञेयम्। योगेनैव तं परमात्मानं पश्येन्नान्यथा। यथाह दक्षः

स्वसंवेद्यं हि तद् ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा।
अयोगी नैव जानाति जात्यंधो हि यथा घटम् ॥ इति ॥१॥

अस्यैव मंत्रस्य विवरणार्था उत्तरे मंत्राः। शुक्राद् आनंदात् तं प्राप्येत्यर्थः। ब्रह्म जगतो बृंहकं परमव्योमाख्यं अव्याकृतं

योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ २ ॥

शुक्रादिति । शुक्रात शुद्धात् पूर्वोक्तात् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म प्रभवति उत्पद्यते। अथोत्पन्नं ब्रह्म शुक्रेण वर्धते विराडात्मना । तत् शुक्रं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषामादित्यानां मध्ये तैरतप्तमप्रकाशितं सत् तपति स्वयमेव प्रकाशते, तेषामपि तापनं प्रकाशकम् । योऽन्यानवभास्यः सर्वावभासकः स्वयमेव भासते तं भगवंतं योगिन एव पश्यन्ति ॥ २ ॥

इदानीं पूर्णवाक्यार्थं कथयति—

पूर्णात्पूर्णमुद्धरंति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते
हरंति पूर्णात्पूर्णं च पूर्णेनैवावशिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ ३ ॥
यथाकाशेऽवकाशोऽस्ति गंगायां वीचयो यथा ॥
तद्वच्चराचरं सर्वं ब्रह्मण्युत्पद्य लीयते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ ४ ॥

वाऽवस्तु सदापि चैतन्यप्रतिबिंबं प्राप्य प्रभवति जगज्जन्मादिकार्ये समर्थं भवति। तेनैव च वर्द्धते अतस्तच्छुक्लं ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्येऽन्तः स्थित्वा तपति प्रकाशते। तथाच गीतासु "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् इति। अतप्तं अन्येनाप्रकाशितं स्वयंज्योतिरित्यर्थः । तापनं सूर्यादीनामपि भयप्रदं "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति

पूर्णादिति । पूर्णाद्देशतः कालतो वस्तुतश्च अपरिच्छिन्नात् परमात्मनः पूर्णमेवोद्धरंति जीवरूपेण । यत्पूर्णात्पूर्णमुद्धृतं जीवात्मना अतः पूर्णादेव समुद्धृतत्वात् इदमपि जीवस्वरूपं पूर्णमेव प्रचक्षते विद्वांसः। तथा हरंति पूर्णात् जीवात्मनाऽवस्थितात् पूर्णमात्मस्वरूपमात्रं देहेन्द्रियाद्यनुप्रविष्टं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वांतरं देहद्वयादुद्धरंतीत्यर्थः । तत उद्धृतेनैव मूलभूतेन पूर्णानंदेनावशिष्यते तेनैव पूर्णानंदेन ब्रह्मणा संयुज्यते । चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवशिष्यत इत्यर्थः । पूर्णमेवावशिष्यत इति वा पाठः। यदा देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वांतरं देहद्वयादुद्धरंति, तदा पूर्णमेवावशिष्यत इत्यर्थः । तथा च

सूर्यः। भीषा ऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः" इति श्रुतेः॥३४॥

ईश्वरस्यापि जीवत्वे उपाधिसम्बन्ध एव कारणमित्युक्तं। तत्र किं उपाधिभिः कृत्स्नं ब्रह्म उपाधीयते उत ब्रह्मणोंऽशा एवोपधीयंते । आद्ये जीवबहुत्वानुपपत्तिः । अंसे ब्रह्मणि निष्कलत्वानुपपत्तिः । अंशस्यांशित्वायोगाज्जीवेशयोरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह–पूर्णादिति । पूर्णाद् व्यापकाद् चिदाकाशाद् पूर्णं चित्प्रतिबिंबभूतं जीवरूपं उद्धरंति पृथक्कुर्वंति । प्राणादय उपाधिदर्पणाः । ननु उपाधीनां पृथक्सत्त्वे पूर्णस्य पूर्णत्वमेव व्याहन्येत इत्याशंक्याह–पूर्णादिति । पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते । अयंभावः घटाकाशन्यायेनोपाध्युपाधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वेऽन्यतरस्य

श्रुतिः—"पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते"। अस्यायमर्थः—पूर्णमदस्तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म। पूर्णमिदं त्वंशब्दनिर्दिष्टं प्रत्यगात्मस्वरूपम्। कथमनयोस्तत्त्वंपदार्थयोः पूर्णत्वमिति चेत्, तत्राह-पूर्णादनवच्छिन्नात्पूर्णमेव उदच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः। पूर्णस्य तत्त्वात्मनाऽवस्थितस्य पूर्णं रूपमादाय तत्त्वंपदार्थयोः शोधनं कृत्वा शोधितपदार्थः सन्नित्यर्थः। पूर्णमेव ब्रह्म अवशिष्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। यः पूर्णस्वरूपस्तं परमात्मानं योगिन एव पश्यंति॥ ३॥

अपि पूर्णत्वं न युज्यतेऽत उपाधिरध्यस्त एव। तथाचाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वाच्च परस्परपरिच्छेदकत्वं किंत्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्तीति स्वस्वप्रतीतिकाले द्वयोरपि पूर्णत्वं, प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात्। कल्पित उपाधिर्जीवेश्वरभेदे हेतुरित्यर्थः। यदा तु पूर्णानि प्राणादीनि ब्रह्मण्यध्यस्तानि ततः सकाशात् हरंति सम्यगवेक्षणेन दूरीकुर्वंति रज्जुत इव सर्पं तदा जीवेशभेदनिमित्तस्योपाधेरभावात् पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्यते। यथोक्तं विष्णुपुराणे "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते॥ आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसंतं कः करिष्यति" इति। एवं च अंशांशिस्वरूपेण जीवेशयोर्भेदानुपगमादनुपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिरागम इति सिद्धम्। यत्पूर्णं शिष्यते तं भगवंतं योगिनः पश्यंति॥ ३॥

स्पष्टोऽर्थः श्लोकः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वा सुपर्णाविति मंत्रार्थं कथयति—

आपोऽथाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ॥
आदध्रीचीः सविषूचीर्वसाना-
वुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ ५ ॥

आप इति । अस्मात्परमात्मनः आपः प्रथमं सृष्टाः । तथाचाह मनुः—"आप एव ससर्जादौ" इति । भूतपंचकोपलक्षणार्थोऽब्शब्दः । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथानंतरं अद्भ्यः पूर्वमेव सृष्टाभ्यः सलिलं भूतपंचकात्मकं स्थूलदेहादिकं सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनाऽवस्थितस्य मध्येऽन्तरिक्षे हृदयाकाशे उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते वर्तेते । न केवलमंतरिक्षे शिश्रियाते । आदध्रीचीः सविषूचीर्वसानौ । आभिमुख्येन ध्रियमाणाः अवस्थिताः

स्पष्टोऽर्थः श्लोकः ॥ ४ ॥

आप इति सलिलस्य सलिलमिव सलिलं एकरसं ब्रह्म सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं, तस्य मध्ये स्थिताभ्योऽद्भ्यः अनुपलक्षितेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः सकाशादुत्पन्नाः आपः पांचभौतिकं देहं अंतरिक्षे हृदयाकाशे शिश्रियाते अपतः।

ताः अंचंतीत्यादध्रीच्यो दिशः, विषूच्यः उपदिशो विष्वग्गमनात्, ताभिः सह वर्तंत इति सविषूच्यः प्राच्याद्याः सर्वा दिशः वसानौ आच्छादयंतौ उभौ विभर्ति पृथिवीं दिवं च। एको जीवः आत्मनः स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मत्वमनवगम्य अनात्मनि देहादौ आत्मभावमापन्नः पृथिवीं भूतभौतिकलक्षणं कर्मफलानुरूपं सुखदुःखात्मकं देहादिकं बिभर्ति। अपरो दिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं विभर्ति। श्रूयते च—द्वा सुपर्णाविति। यः स्वात्ममायया स्वात्मानं प्राणाद्यनंतरं कृत्वांतरमनुप्रविश्य अभिपश्यन्नास्ते तं भगवंतं योगिन एव पश्यंति ॥ ९ ॥

कौ उभौ देवौ चिद्रूपत्वेन द्योतमानौ जीवेश्वरौ सुप्तिप्रलययोः क्रमेण तंद्रावंतौ ताभ्यामन्यः अतंद्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य विवस्वान् वस आच्छादने वस्वान् आच्छादनवान् तद्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च बिभर्ति। आसध्रीचीः सविषूचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्ध आत्मा कीदृशौ उभौ देवौ सध्रीचीः विषूचीश्च आवसानौ दिशः उपदिशश्च पटवद्वसानौ दिगंतपर्यंतं विस्तीर्णाविस्यर्थः। उपवहिताश्चेति छांदसं क्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं। शेषं प्राग्वदेव ॥ ९ ॥

इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मावस्थानं दर्शयति—

चक्रे रथस्य तिष्ठंतं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ॥
केतुमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ ६ ॥

चक्र इति । ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनाऽवस्थितस्य, रथस्य शरीरस्य त्रैलोक्यात्मनाऽवस्थितस्य चक्रे चंक्रमणात्मके देहे तिष्ठंतं केतुमंतं प्रज्ञावंतम् अत एव दिव्यम् अप्राकृतं अजरं जरामरणादिधर्मविवर्जितम्, दिवि द्योतनात्मके अनुदितानस्तमितज्ञानात्मनाऽवस्थिते पूर्णानंदे ब्रह्मणि वहंत्यश्वाः इंद्रियाणि। एतदुक्तं भवति—यद्यपींद्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्त्तंते, तथापि विज्ञानसारथिना समाकृष्यमाणानि केतुमंतं पुरुषं दिवि वहंति न पराग्विषय इति। तदुक्तं कठवल्लिषु—"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इंद्रि-

---

चक्रे इति । रथस्य शरीरस्य, रथः स्यंदनदेहयोरिति विश्वः। अध्रुवस्य विनाशिनोऽपि अव्ययं अविनाशि कर्म यस्य तस्य अव्ययकर्मणः चक्रे चक्रवच्चालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठंतं कर्माधीना इत्यर्थः। अश्वाः इंद्रियाणि शरीररथं विषयदेशं प्रति नयंतः केतुमंतं प्रज्ञावंतं जीवं। विज्ञानेऽस्माच्चुन्। तं परमात्मानं प्रतिवहंति वहतिर्द्विकर्मा वश्यैरिंद्रियाश्वैर्देहरथे योजितैः जीवः पर-

याणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इत्यादिना । यत्र परमात्मनि वहंति तं भगवंतं योगिन एव पश्यंति ॥ ६ ॥

नानेन सदृशं किंचिद्विद्यत इत्याह—

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ॥
मनीषयाऽथो मनसा हृदा च
य एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥७॥

न सादृश्य इति । अस्य परमात्मनो रूपं न सादृश्ये तिष्ठति नान्येन सादृश्ये वर्त्तते नानेन सदृशं किंचिद्विद्यते इत्यर्थः । श्रूयते च "न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः" इति । अत एवोपमाद्यविषयत्वम् । तथा च न चक्षुषा पश्यति कश्चिदप्येनं सर्वांतरं परमात्मानम् । कथं तर्हि पश्यति ? मनीषया अध्यवसा-

---

मात्मतां नीयते अन्यथा शरीरे नष्टेऽपि तत्कृतं कर्म न क्षीयतेऽतः शरीरांतरेण सद्य एव बद्ध्यते । दिव्यं अलौकिकं अहंप्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमित्यर्थः । अजरमिति सर्वविकारप्रतिषेधः । दिवि हार्दाकाशे ॥ ६ ॥

अस्य रूपं आकृतिः सादृश्ये न तिष्ठति । अनुपमस्वरूपमित्यर्थः । न चक्षुषेति सर्वेन्द्रियगोचरत्वं निषिध्यते अशब्दमस्पर्शम-

यात्मिकया बुद्ध्या। मनसा संकल्पविकल्पात्मकेन। हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन। हृदयं विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः संभवतीति मत्वा हृदा चेत्युक्तम्। अथवा न केवलं मनोबुद्धिमात्रेण अपि च हृदा हृदयस्थेन च परमेश्वरेणानुगृहीताः संतो य एनं परमात्मानं विदुः अयमहमस्मीति ते अमृता अमरधर्माणो भवंति। अथवा हृदा हृदयेन परमात्मना। तथा च हृत्स्थे परमात्मनि हृदयशब्दं निर्वक्ति "स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमिति अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गलोकमेति" इति। तथा तदधीनामात्मसिद्धिं दर्शयति श्रुतिः—यस्य देवे इति। एवं यं विदित्वा अमृता भवंति तं योगिन एव पश्यंति॥७॥

इदानीमिंद्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थायेत्याह—

द्वादश पूगाः सरितो देवरक्षिताः मध्वीशते॥
तदनुविधायिनस्तदा संचरंति घोरम्॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम्॥८॥

रूपमस्यपश्यामिति रूपादिहीनत्वश्रुतेः। मनीषया मनसा निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तस्य कारणत्वश्रुतेः। हृदा हृदुपलक्षिते देशे निगृहीतेन मनसा य एनं विदुः ते अमृताः मुक्ता भवंति॥ ७॥

द्वादशेति। ये द्वादश पूगाः कर्मज्ञानेंद्रियाणि,एकादशं मनः, द्वादशी बुद्धिः, तेषामनेकपुरुषापेक्षयैकैकस्य पूगत्वमुच्यते । सरितः सरणशीलाः । देवरक्षिताः देवेन परमात्मना रक्षिताः । मधुवत् विषयं मधु ईशते नियमयंति, असांकर्येण स्वं स्वं विषयमनुभवंतीत्यर्थः। यदैवमनुभवंति तदा तदनुविधायिनो विषयपराः संचरंति घोरं संसारम्। तस्मादिंद्रियाणि विषयेभ्यः उपसंहृत्य स्वात्मन्येव वशं नयेदित्यर्थः । येन रक्षिता मध्वीशते तं देवं योगिन एव पश्यंति ॥ ८ ॥

तदवेदने संसारानुच्छेदमाह–द्वादशेति । द्वादशसंख्याः पूगाः समुदाया यस्यां तां द्वादशपूगां ते च–"चित्तादिपूगः, स्मरणादिपूगः, श्रोत्रादिपूगः, श्रवणादिपूगः । वागादिपूगो वचनादिपूगः शब्दादिपूगो वियदादिपूगः ॥ १ ॥ प्राणादिपूगः श्वसनादिपूगः संस्कारपूगः सुकृतादिपूगः । एतैर्महापूगवरैरविद्या नद्यामधश्चोपरि चौति जीवः" ॥२॥ तादृशीं नित्यप्रवाहवतीं सरितमविद्याख्यां पिबंतस्तत्कृतैरिष्टैः पुत्रपश्वादिभिर्लब्धैस्तृप्यंतः देवैश्चक्षुरादीनामनुग्राहकैः सूर्यादिभिस्तत्तद्विषयदर्शनद्वाराऽनेकसंस्कारसंततिं संतन्वानैः । रक्षितां देवरक्षितां ते जीवाः तस्या अविद्यानद्याः मधु पुत्रपश्वादिकं मधुरं फलं ईक्षंतः पश्यंतस्तल्लिप्सया घोरं महाभयंकरं संचरंति ऊर्ध्वाधोमार्गेषु पुनः पुनरावर्तंते इत्यर्थः । इह यत्राधिष्ठाने संचरंति तं परमेश्वरं योगिनः पश्यन्ति ॥ ८ ॥

किंच दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोस्तत्राभिधानम्—

तदर्द्धमासं पिबति संचितं भ्रमरो मधु ॥
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥९॥

तदर्द्धेति । यथा मधुकरो भ्रमरोऽर्द्धमासोपार्जितं मधु अर्धमासं पिबति, एवमसावपि भ्रमरः भ्रमणविषयत्वात्संसारी तद्विषयं मधु अर्द्धमाससंचितमर्द्धमासं पिबति । पूर्वजन्मसंचितं कर्म अन्यस्मिन् जन्मनि भुंक्ते इति यावत् । भवेदप्यैहिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः कर्मानंतरभावित्वात्; कथं पुनरामुष्मिकफलात्क-

---

ननु इह कृतस्य कर्मणः कृत्स्नस्य अमुत्रैव भोगात् कर्मशेषाभावे कुतः पुनरावृत्तिः, किंतु मुक्तिरेव भवतीत्याशंक्याह—तदर्धेति । तन्मधु कर्मफलं अर्धमासं अर्धमासश्चन्द्रो यस्मिन् भोग्यत्वेन तत् अर्धमासं भवति । तथाहि—तेषां सोमो राजान्नं तं देवा भक्षयंतीति श्रुत्याऽमुत्र गत्वा देवभावं प्राप्ता इष्टादिकारिणः सोमस्यममृतं पिबंतीति दर्शितम् । तथाच भ्रमरो जीवः इतस्ततो भ्रमणशीलः अमुत्र सोमरूपमर्धं कर्मफलं भुंक्ते शेषेणात्रावर्तत इत्यर्थः । संचितमित्यनेन आमुष्मिकफलभोगानंतरं ऐहिकफलभोगवासनाऽप्यस्तीति सूचितं । द्विविधं हि कर्म किंचिदामुष्मिकफलं किंचिदैहिकफलं तत्रैकं भुक्त्वा इतरार्थमत्रावतरतीति श्लिष्टं । श्रुतिश्च यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह ते रमणीयां योनिमापद्यंते कपूयचरणाः

र्मणः फलसिद्धिः, कर्मणो विनाशित्वादित्याशंक्याह—ईशान इति। भवेदयं दोषः यदि केवलात्कर्मणः फलसिद्धिः स्यात् ईशानः परमेश्वरः कृतप्रयत्नापेक्षः सन् सर्वेषु प्राणिषु प्राणाग्निहोत्रस्येतरस्य च तत्कर्मानुसारेण हविर्भूतमन्नादिकमकल्पयत्। यः ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्तं योगिन एव पश्यंति ॥ ९ ॥

किंच, किमेते मध्वाशिनो बंभ्रम्यमाणाः परिवर्तंत एव सर्वदा, किंवा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवंतीत्याशंक्याह—

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य ह्यपक्षकाः ॥
तत्रैव पक्षिणो भूत्वा प्रपतंति यथासुखम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१०॥

हिरण्यपर्णमिति। ये अपक्षकाः ज्ञानपक्षरहिताः

कपूयां योनिमापद्यंत इत्याह। संपातः कर्म चरणं कर्मशेषः अभ्याशो ह शीघ्रमेवेति श्रुतिपदानामर्थः। य एवंविधो जीवः स एव ईशानः अंतर्यामी सर्वभूतेषु तिष्ठति स एव च हविर्भूतं हविभिः सिद्धं यज्ञं च कल्पितवान् वेदस्य वैदिकमार्गस्य च प्रवर्तक इत्यर्थः। एतेन त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थाभेद उक्तः। यो यज्ञं अकल्पयत् तं योगिनः पश्यंति ॥ ९ ॥

ननु ईश्वरस्य जीवभावे किं कारणमत आह——हिरण्येति। हिरण्यानि हरणशीलानि आपातरमणीयत्वात् पर्णानीव अवयवाः स्त्रीपुत्रादयो यस्य तं हिरण्यपर्णं अश्वत्थं न श्वोऽपि तिष्ठतीत्यश्वत्थो नश्वरः अविद्यावृक्षः तमभिपद्य प्राप्य अपक्षकाः न संति

मध्वाशिनः परिवर्त्तंते, ते हिरण्यपर्णमश्वत्थं हितं च रमणीयं चेति हिरण्यं हितं रमणीयं च पर्णं यस्याश्वत्थस्य। तथाचाह भगवान्वासुदेवः—"छंदांसि यस्य पर्णानि" इति। हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य आरुह्य वेदसंयोगिब्राह्मणादिदेहं प्राप्येत्यर्थः। तत्रैव ब्राह्मणादिदेहे पक्षिणो ज्ञानिनो भूत्वा। तथा च ब्राह्मणम्—"ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो ये अविद्वांसस्ते अपक्षाः" इति। प्रपतंति यथासुखम् प्रयत्नं कृत्वा मुक्ता भवंतीत्यर्थः। यं ज्ञात्वा प्रपतंति तं योगिन एव पश्यंति ॥ १० ॥

इदानीं योगं दर्शयति—

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चंद्रमाः ॥
आदित्यो गिरते चंद्रमादित्यं गिरते परः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ ११ ॥

अपानमिति। अपानं गिरति उपसंहरति प्राणः।

पक्षाः उत्क्रमणहेतव उपाधयः प्राणरूपा येषां ते चिदात्मानः तत्र अविद्यायां पक्षिणो भूत्वा प्राणाद्युपाधिप्राप्त्या उत्क्रमणयोग्या भूत्वा यथासुखं यथावासनं प्रपतंति तासु तासु योनिष्वित्यर्थात्। बहुवचनं औपाधिकरूपभेदापेक्षया। श्रूयते च प्राणोपाधिकमुत्क्रमणं चिदात्मनः प्रश्नोपनिषदि षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्य स ईक्षां चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति ॥ १० ॥

प्राणं गिरति चंद्रमाः मनः उपसंहरति । मनसश्चंद्रमा अधिदैवतं, तस्मात् चंद्रशब्देन मन उच्यते । तं चंद्रं मन आदित्यो बुद्धिर्गिरते, बुद्धेश्चाधिदैवतमादित्यः । तमादित्यं बुद्धिं गिरते परः ब्रह्म । एतदुक्तं भवति समाधिवेलायामपानं प्राणे उपसंहृत्य प्राणं मनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मनि उपसंहृत्य स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥११॥

इदानीं परस्य जीवात्मनाऽवस्थानं दर्शयति—

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ॥
तं चेत्सततमुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ १२॥

एकमिति । हंति अविद्यां तत्कार्यं चेति हंसः

इदानीं तद्दर्शनाभ्युपायं योगं संक्षेपेणाह—अपानमिति । गिरति उपसंहरति स्वात्मनि योगशास्त्रोक्तरीत्या "पार्ष्णिना गुदमापीड्य दंतैर्दंतानसंस्पृशन् ॥ दृढमनोऽपानवायुमुन्नयेच्च शनैः शनैः॥१॥ तं प्राणेनैकतां नीत्वा स्थिरं कृत्वा हृदंबरे। चेतोमात्रेण निष्ठेत तच्च बुद्धौ विलापयेत्" ॥२॥ चंद्रमा अत्र मनः, आदित्यो बुद्धिः, परः परमात्मा, एवं य आदित्यं गिरति तं योगिनः पश्यंति ॥ ११ ॥

ननु नित्यापरोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेः । अतः किं योगेनेत्याशंक्याह—एकमिति। हंस इव हंसः परमात्मा शरीरवृक्षमारूढोऽपि तेन असंबद्धः स चतुष्पात् सोऽयमात्मा चतुष्पादि-

परमात्मा भूतभौतिकलक्षणात्संसारात् सलिलात् उच्चरन् ऊर्ध्वं चरन् संसाराद् बहिरेव वर्त्तमानः एकं जीवाख्यं पादं नोत्क्षिपति नोद्धरति नोपसंहरति, रूपंरूपं प्रतिरूपोऽवतिष्ठत इत्यर्थः। श्रूयते कठवल्लीषु—"एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा" इति। कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपेति इत्यत्राह—तं जीवाख्यं पादं सततं सततयायिनं यद्युत्क्षिपेत् स्वमायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनंतभेदं कृत्वा तेष्वप्रविश्य जीवात्मना यदि नावतिष्ठेत्, तदा न मृत्युर्जननमरणादिलक्षणः संसारो भवेत्, संसारिणो जीवस्याभावात्। तथा अमृतममृतत्वं मोक्षो न भवेत्, अननुप्रविष्टस्य दर्शनासंभवात्। तथाच तदर्थमेवानुप्रवेशं दर्शयति—रूपंरूपमिति। तथाचाथर्वणी श्रुतिः—"एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन्। स चेदुत्क्षिपेत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत्"इति।

ति श्रुतेः। चतुर्णां पादानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाख्यानां मध्ये एकं पादं तुरीयं नोत्क्षिपति न प्रकाशयाति। कीदृशः सलिलात् निर्विशेषात् अतिगंभीरात् उच्चरन् उपर्येव पादत्रयेण चरन् तं तुरीयं पादं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं ऊर्ध्वाय उपरितनाय पादत्रयाय विश्वतैजसप्राज्ञरूपाय तेषां चालनायेत्यर्थः। संततं व्याप्तं, तुरीयं त्रिषु संततमित्युक्तः। नहि चैतन्यानुबंधं विना विश्वादयः स्वकार्ये प्रभवंति

"एकं रूपं बहुधा यः करोति" इति च। यः पादरूपेण जीवात्मना त्रिपादरूपेण सच्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवस्थितस्तं परमात्मानं योगिन एव पश्यंति ॥ १२ ॥

केन तर्ह्युपाधिना परः पादात्मना अवतिष्ठत इत्याशंक्य परस्यैव लिंगोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति—

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽतरात्मा
लिंगस्य योगेन संयाति नित्यम् ॥
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यंति मूढा न विराजमानम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥ १३॥

अंगुष्ठमात्र इति। स एव सच्चिदानंदाद्वितीयः अंतरात्मा सर्वभूतांतरात्मा पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिंगयोगेन अंगुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः संयाति संसरति नित्यम्। कस्मात्पुनः कारणात् लिंगयोगेनांगुष्ठमात्रः

तं चेद् पश्यन्ति तदा मृत्युरमृतं च अज्ञानकृतं द्वयं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः। यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्म तथापि उपाधिविशिष्टेनैव रूपेण परोक्षं ननु ततो निष्कृष्टरूपेणातस्तदापरोक्ष्याय योगोऽपेक्षित इत्यर्थः। सततमृत्विजामिति पाठे ऋत्विग्वद् पादत्रयक्रियानिमित्तगित्यर्थः ॥ १२ ॥

अंगुष्ठेति। अंगुष्ठमात्रे हृदये प्रतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः। एतेन हृदयपुंडरीकं ध्यानस्थलमुपदिष्टं भवति। पुरुषः पूर्णः अंतरात्मा

संसरति? तत्राह—यो लिंगस्य योगेनांगुष्ठमात्रः संसरति तमीशं सर्वस्येशितारम् ईड्यं स्तुत्यम् अनुकल्पं सर्वमनुप्रविश्यात्मना अनुकल्पयतीत्यनुकल्पम् आद्यम् आदौ भवं विराजमानं यस्मान्मूढा अविवेकिनः देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यंति तस्मादात्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरंति। यमात्मानम् अपश्यंतः संसरंति तं योगिन एव पश्यंति ॥ १३ ॥

इदानीमिंद्रियाणां विषयाणां चानर्थहेतुत्वं दर्शयति—

गूहंति सर्पा इव गव्हरेषु
क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ॥
ते विप्रमुह्यंति जना विमूढा–
स्तैर्दत्ता भोगा मोहयंते भवाय ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१४॥

गूहंतीति। यथा सर्पा गव्हरेभ्यो निष्क्रम्य स्वेन

बाह्यात्मभ्योऽन्नमयादिभ्यः पंचभ्य आंतरः लिंगस्य पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियात्मकस्य लिंगशरीरस्य संबंधेन नित्यं संयाति इह लोकपरलोकौ जाग्रत्स्वप्नौ वा गच्छति तं ईशं यमयितारं ईड्यं स्तुत्यं अनुकल्पं उपाधिमनु सर्वकार्येषु समर्थं आद्यं मूलकारणं विराजमानं प्रत्यक्चैतन्यरूपेण प्रकाशमानमपि मूढाः न पश्यंति तं योगिनः पश्यंति ॥ १३ ॥

संन्यासं कृत्वाऽपि वंचकानां संगतिर्न कर्तव्येत्याह—गूहंतीति।

वृत्तेन विषप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गव्हरेषु गूहंति स्वात्मानं प्रच्छादयंति; एवम् इंद्रियसर्पाः श्रोत्रादिषु शयानाः श्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गव्हरेषु गूहंति स्वमात्मानं प्रच्छादयंति, ते विप्रमुह्यंति विषयविषाभिभूता विशेषेण मुह्यंति तद्व्यतिरिक्तं न किंचिज्जानंतीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः— "यथा प्रियया संपरिष्वक्तः" इति। तैरिंद्रियैर्दत्ताः विषकल्पा भोगाः विषयाः मर्त्यान्मोहयंते, पुनः पुनर्मोहहेतवो भवंति। यदिदं विषयैर्विमोहनं तद् भवाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति। यमीड्यमनुकल्पमाद्यम् अदृष्ट्वा विषयविषांधा मुह्यंति तं योगिन एव पश्यंति॥१४॥

संमतिमाह—

नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः
संसारकूपे परिवर्तते यः॥
त्यक्त्वाऽऽत्मरूपं विषयांश्च भुंक्ते
स वै जनो गर्दभ एव साक्षात्॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम्॥१५॥

नात्मानमिति। मूढः आत्मानात्मविवेकशून्यः

यथा सर्पाः खलाः परमुद्वेजयंतोऽपि बिलादौ निलीय आत्मानं गूहंति तद्वत् तेषु बाह्यतो रमणीयेषु तेषां समीपे विमूढाः जनाः

पुमान् आत्मस्थं आत्मनि तिष्ठंतं न जानाति स एवाहमिति, अतः कारणात संसारकूपे संसार एव कूपस्तस्मिन्परिवर्तते श्वशूकरादियोनिं प्राप्नोति, अपरोक्षात्मचैतन्यं देहादिदोषरहितं सर्वावभासकम् येन सूर्यस्तपति स एव तत्स्वरूपं परित्यज्यानित्यान्विषयान् भोगान् भुंक्ते, स जनो न, तर्हि किं? साक्षाद्दंभ एव। एवंविधं पूर्वोक्तमात्मानं योगिन एव पश्यंति ॥ १५ ॥

ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह—

असाधना वाऽपि ससाधना वा
समानमेतत दृश्यते मानुषेषु ॥
समानमेतदमृतस्येतरस्य
युक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१६॥

असाधना वेति। ये असाधनाः शमदमादिसाधन-

मुह्यंति अतः सम्यक्परीक्षितैः सहैव संगतिर्यल्लाभाय कर्तव्या तं योगिनः पश्यंति ॥ १४ ॥ १५ ॥

नन्वंगुष्ठमात्रस्य हृदये स्थितस्य हृदयतापेन तापप्राप्तिरपि स्यात्तथा च तापस्वभावस्य कुतो मुक्तिरित्याशंक्य तस्य कदाचिदपि तापो नास्तीत्याह—असाधना इति। मानुषेषु संघाताभिमानिषु केचिदसाधनाः शमादिहीनाः। केचित्ससाधनास्तद्युक्ता वा भवंतु तत्स्थं एतद्ब्रह्म समानं निर्विकारं असंगो ह्ययं पुरुष इत्य-

रहिताः, ये च शमदमादिसाधनयुक्ताः ससाधनाः, तेषु समानं साधारणमात्मस्वरूपं दृश्यते मानुषेषु । तथा समानममृतस्य मोक्षस्य इतरस्य संसारस्य सति चासति च तेषां मध्ये ये युक्ताः शमदमादिसाधनयुक्ताः, ते तस्मिन् विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुनः उत्सं समापुः पूर्णानंदं ब्रह्म प्राप्नुवंतीत्यर्थः । यमुत्सं संपूर्णानंदं युक्ताः प्राप्नुवंति तं योगिन एव पश्यंति ॥ १६ ॥

किंच—

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति
तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ॥
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत
प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभंते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१७॥

संगत्वश्रुतेः । एवं मुक्तबद्धयोरपीत्याह—समानमिति । कस्तर्हि मुक्तेषु विशेष इत्यत आह—मुक्ता इति । तत्र तेषु मध्ये मुक्ता मध्वः मधुनः ब्रह्मरसस्य उत्सं उत्कर्षं परां काष्ठां समापुः संप्राप्ताः । अयंभावः—अवस्थांतरगतस्य दुःखस्यावस्थांतरेऽदर्शनादुपाधिधर्म एव दुःखं भ्रांत्या उपहितेऽपि भाति स्फटिके इव जपाकुसुमलौहित्यं सर्वात्मना उपाधित्यागात्तु मुक्तानां न दुःखस्पर्शोऽस्तीति ते निरतिशयानंदभाज इति । य एवं समानस्तं योगिनः पश्यंति ॥ १६ ॥

उभाविति। उभौ लोकौ इहपरौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तत्पूर्णानंदं ब्रह्म। यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति, तस्मादहुतं चाग्निहोत्रम् अनेनात्मज्ञानेनाभिमुख्येन हुतं भवति। सर्वमग्निहोत्रादिकं कर्मफलं चानेनैव संपादितं भवतीत्यर्थः। यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति यस्मादनाहुतमाग्निहोत्रं हुतं भवति, तस्मान्मा ते तत्र ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां मर्त्यभावं कर्मत्वदादधीत न करोतु, अपितु प्रज्ञानं तमसः परं परमात्मानं आत्मत्वेन

एवं ब्रह्मप्राप्तौ सर्वफलावाप्तिं कृतकृत्यतां चाह-उभाविति। उभौ लोकौ आत्मलोकं अनात्मलोकं च विद्यया ब्रह्माकारया अंतःकरणवृत्त्या अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति सार्वात्म्याकारया च वृत्त्या व्याप्य प्रकाश्य ज्ञात्वा याति प्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः सन् संचरति विद्वान् यदैवं तदा अहुतमप्यग्निहोत्रं अस्य हुतमेव भवति ज्ञाने सर्वाणि कर्मफलान्यंतर्भवंतीत्यर्थः। अतः ब्राह्मी वाक् ते तव अहंमहानस्मीति वदतः लघुतां नीचत्वं मा आदधीत मा करोतु अहं दासोऽस्मीति मा ब्रूहीत्यर्थः। तं चेद् ब्रूयुरविद्वासीत्यविद्वानस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेति श्रुत्यैव ब्रह्मविदामतिवादित्वदोषो नास्तीति प्रदर्शितम्। प्रज्ञानमिति। अस्य नामैव स्यात् प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति च श्रुतिभ्यां ब्रह्मणा विद्रूपेण स्वमाहात्म्यं न गोपनीयमधिकारित्वेन। प्राकृतेषु तु गोपनीयमेव। "तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन्॥ जना यथाऽवमन्येरन् गच्छेयु-

संपादयतु । यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानमिति नाम स्यात्, ब्रह्मेति नाम भवतीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः—"प्रज्ञानं ब्रह्म"इति। तत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमंतो लभंते, तं योगिन एव पश्यंति ॥१७॥

किंच—

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ॥
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१८॥

एवमिति । य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसो ब्रह्मस्वरूपः सन्नास्ते, स आत्मा महान्संपद्यते ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः। पावकमग्निं सर्वोपसंहृतिरूपं कारणं सकारणं कार्यं गिरन् स्वात्मन्युपसंहरन् यो वै तं पुरुषं ज्ञानैकरसं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वेद अयमहमस्मीति साक्षाज्जानाति, तस्य प्रज्ञानरूपं परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः इहास्मिन्नेव देहे आत्मा न रिष्यते न विनश्यति । विदुष उत्क्रांतेरसंभवात् , उत्क्रांतिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य । तथाच श्रुतिः

नैव संगमम्"इति । एतच्च प्रज्ञानमिति नाम धीराः ध्यानवंत एव
लभंते यस्य नाम प्रज्ञानं तं योगिनः पश्यंति ॥ १७ ॥

एवंरूपो वाङ्मनसातीतो जगज्जन्मादियोनिर्निर्विकारो योगैकगम्यो यज्ज्ञानान्महापूज्यत्वं लभ्यते कर्मलोपदोषश्च नास्ति स एवंरूपः परमात्मा पावकं भोक्तारं जीवं गिरन् आत्मनि सं-

प्रश्नपूर्वकमुत्क्रांत्यभावं दर्शयन्ति—"उदस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति आहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यः, अत्रैव समवलीयंते न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद" इति । यं विदित्वा न रिष्यति तं योगिन एव पश्यंति ॥ १८ ॥

यस्मात्तद्विज्ञानादेव नात्मनो विनाशस्तस्मात्—

तस्मात्सदा सत्कृतः स्या-
न्न मृत्युरमृतं कुतः ॥
सत्यानृते सत्यसमानुबंधिनी
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥१९॥

तस्मात्सदेति । सदा सर्वदाऽहर्निशं सत्कृतः स्यात् सच्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽभिमन्येत यः, स सदा सत्कृतो भवति । तस्य न मृत्युः जननमरणलक्षणः

हरन् पुरुषं पूर्णतया वेद तस्य आत्मा न हिंस्यते कर्मफलवज्ज्ञानफलं नानित्यमित्यर्थः । यस्य ज्ञानादात्मनाशो नास्ति तं योगिनः पश्यंति ॥ १८ ॥

एवं सर्वकर्मास्पर्शिनां योगिनामपि दुःसंगस्यागमावश्यकत्वमोक्त्वा जीवन्मुक्तानां तेषामनुभवमनुवदति—सदेति । सदा कालत्रयेऽपि सत्कृतः ब्रह्मतादात्म्याध्यासेन तद्वत्कृतः सुखदुःखजरामरणादिरहितः कृतः अत एव देहवियोगरूपो मृत्युरपि नास्ति ।

संसारो न भवेत्। अमृतं कुनः मृत्युसापेक्षत्वादमृतस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः। तथाच श्रुतिः—"मृत्युर्नास्त्यमृतं कुतः" इति। सत्यानृते च वर्तेते सत्यसमानुबंधिनी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्य वर्त्तेत रज्ज्वामिव सर्पः। कथमेतदवगम्यते सत्यानृते सत्यसमानुबंधिनीति? तत्राह—सतश्च लौकिकस्य योनिः कारणम् असतश्च व्यावहारिकस्य रजतादेः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म यस्मात्प्रवदंति तस्मात्सत्यानृते स्वकारणभूतसत्यसमानुबंधिनीति। यदात्मतत्त्वज्ञानकारणात् मृत्योर्विनाशः, यमनुबध्य सत्यानृते वर्तेते तं योगिन एव पश्यंति॥ १९॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा—
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः॥

नापि अमृत्युस्तद्विरोधी जन्मलाभः जन्ममरणप्रवाहरूपस्य मृत्युसंज्ञितस्य बन्धस्याभावात्। अमृतं मोक्षोऽपि कुनः न कुतश्चिदित्यर्थः। तत्र हेतुः सत्यं घटादि अनृतं रज्जूरगादि ते उभे अपि सत्यसमानबन्धे सत्यं अबाधितं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु चैकरूपं ब्रह्म तदेव बन्धो निग्रहस्थानं ययोस्ते तथा सर्वं जगद् ब्रह्माधीनमित्यर्थः। सतः कार्यस्य असतः कारणस्य च योनिः उत्पत्तिप्रलयस्थानं एकमेव तं योगिनः पश्यंति। तथाच श्रुतिः "न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः॥ न मुमुक्षुर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति मूढ्या। इदं सर्वं मय्येव कल्पितमित्याह॥ १९॥

अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २० ॥

अंगुष्ठमात्र इति ।

आकाशादिदेहांतं जगत् सृष्ट्वा हृदये निविष्टः अजः चरः चराचरात्मा सन्न दृश्यते स्वेनात्मना चित्सदानंदाद्वितीयेन । तम् अहोरात्रम् अतंद्रितो भूत्वाऽन्नादिकोशपंचकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वांतरात्मानं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वमाह—

तस्माच्च वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रलयस्तथा ॥
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः ॥२१॥
तत्प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ॥
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र च ॥२२॥

अंगुष्ठेति । उपाधितोऽल्पपरिमाणोऽपि स्वतो महात्मा व्यापकः न दृश्यते रूपादिहीनत्वात् । अजो जन्मादिशून्यः दिवारात्रं चरतीति चरः जगन्नियमने नित्योद्युक्त इत्यर्थः । सः अधिकारी तं आत्मानं मत्वा ज्ञात्वा कविः क्रांतदर्शी आस्ते कर्मभ्य उपरतो भवति कृतकृत्यत्वात् । अत एव प्रसन्नः उपाधिकृतकालुष्यत्यागान्निर्मलः ॥ २० ॥

तस्मात्पूर्णात् वायुरिति पञ्चानामपि भूतानामुपलक्षणं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोर-

तस्माच्चेतिद्वाभ्याम् । श्लोकौ स्पष्टौ ॥२१॥२२॥

सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इत्युक्तं तदेव विवृणोति—

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्लं भुवनं बिभर्ति ॥
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवंति
तस्मात्समुद्रा विहिता महांतः ॥ २३ ॥

उभाविति । देवौ जीवेश्वरौ शुक्लं ब्रह्म कर्तृ बिभर्ति । तस्माद् ब्रह्मणः सकाशाद्दिश उत्पद्यंते "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति श्रुतेरर्थः प्रतिपादितः ॥ २३ ॥

ग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति तत एव सर्वभूतोद्भवश्रुतेः । अग्निर्भोक्ता सोमो भोज्यं प्राण इति देहेंद्रियादिसंघातग्रहणम् ॥२१॥

इदं सर्वं तत एव आगतं तस्माज्जातं तद् आत्मत्वेन प्रसिद्धं तत तच्छब्दवाच्यं तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतिप्रसिद्धेः । वक्तुं न शक्नुमः वाचामगोचरं तं योगिनः पश्यंति ॥ २२ ॥

एतदेवाह—उभाविति । देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भुवनं ब्रह्मांडं शुक्लो बिभर्ति । तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह—यस्मादिति । महान् दुरधिगमोऽतो येषां ते महांतः समुद्राः कामाः कामं समुद्रमाविशेति मंत्रलिंगात् ॥ २३ ॥

इदानीं ब्रह्मणोऽनंतत्वं कथयति--

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षानाहृत्य संपतेत ॥
नांतं गच्छेत्कारणस्य यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥२४॥

यः सहस्रमिति । यः पुरुषः सहस्राणां सहस्रं पक्षानाहृत्यात्मनः पक्षान्कृत्वा संपतेत् अनेकशः कोटिकल्पमपि पुरुषो नांतं गच्छेत्सर्वकारणस्य परमात्मनः, यद्यप्यसौ मनोजवस्तथापि तस्यांतं न गच्छेत्। यस्मादन्तं न गच्छन्ति तस्मादनंतः परमात्मेत्यर्थः । यः अनंतः परमात्मा तं योगिन एव पश्यन्ति ॥२४॥

किञ्च—

अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यंति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः ॥
हीनो मनीषी मनसाऽभिपश्येद्य-
एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥ २५ ॥

न केवलं मोक्ष एव ज्ञानतः स्यात्, अपितु सर्वं दूरस्थमपि आत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह—य इति । दशलक्षाणि अनेकान् वा पक्षान् कृत्वा यो दूरे गच्छेत्सोऽपि कारणस्य अंतं न गच्छेत् तं योगिनः पश्यंतीत्यर्थः । एतच्चातीतानागतादेरप्युपलक्षणम् । तथा च हार्दाकाशं प्रकृत्य श्रूयते यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा निहृत इति यत्र दूरस्थोऽप्यस्ति तं योगिनः पश्यंति॥२४॥

अदर्शने इति । अदर्शने दर्शनायोग्यविषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः । तथा श्रुतिः—"न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इति । पश्यंति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति तथापि परमात्मानं पश्यंति, के ते ? सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्टु समिद्धं सम्यग्दीप्तं सत्त्वमंतःकरणं यज्ञादिभिर्विमलीकरणसंस्कारेण येषां ते सुसमिद्धसत्त्वाः । यस्मादेवं तस्माद्धीनो रागद्वेषादिमलरहितो विशुद्धसत्त्वो मनीषी मनसाऽभिपश्येत । य एनं परमात्मानं विदुरहमस्मीति अमृता अमरणधर्माणस्ते भवंति ॥२५॥

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ॥
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥२६॥

इममिति । इमं सर्वांतरं सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु आत्मानं योऽनुपश्यति अन्यत्रान्यत्र देहेंद्रियादियुक्तेषु शरीराद्यभिमानिषु, स किं शोचेत्ततः परं सर्वभूतेषु स्वात्मानं

एवंविधस्यात्मनो दर्शनार्थं योगानुगुणानि साधनांतराण्याह अदर्शने इति । चक्षुराद्यग्राह्यं एनं शुद्धचित्ता एव चित्तेन गृण्हंतीति पूर्वार्धार्थः । किञ्च यदायं हीनो रागद्वेषादिहीनो मनीषी मनोनिग्रहशीलश्च भवति तदैव चित्तशुद्धिर्जातेति ज्ञेयम् । एनं विदुः जानाति ते अमृता भवंतीति ॥ २५ ॥

यः सर्वभूतेषु सद्रूपेण अनुस्यूतमात्मानं गुरूक्तिमनुपश्यति गुरूपदेशानेन साक्षात्करोति सः अन्यत्र दारादौ अन्यत्र कर्मादौ यु-

पश्यन् ततः परं किमर्थमनुशोचति सर्वभूतस्थमात्मानम् अनुपश्यन् कृतार्थत्वात् नानुशोचतीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः- "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" ॥२६॥

तदेवाह—

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ॥
एवं सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥२७॥

यथेति। यथा सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने महति कृतकृत्यस्य पुंसोऽल्पे उदपानेऽर्थो नास्ति, एवं सर्वेषु भूतेषु आत्मानं विजानतः ब्राह्मणस्य किंचिदपि प्रयोजनं न विद्यत इत्यर्थः। आत्मदर्शनेनैव कृतार्थत्वादिति भावः। तथाचाह भगवान्वासुदेवः "न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः" इति ॥२७॥

इदानीमुक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने वामदेवादिवत् स्वानुभवं दर्शयति-

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ॥
आत्माऽहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदास्ति च ॥२८॥

क्तेषु पुरुषांतरेषु सत्सु किं शोचति नैव शोचति किन्तु त एव शोचंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपाने कासारादौ तृषार्त्तस्य यावता जलेन स्नानपानादिसिद्धिस्तावतैव सर्वेषु वेदेषु आत्मज्ञस्य ध्यायिन इष्टसिद्धिः अतो ग्रंथभारवहनं वृथैव किन्तु तदंतर्गतं स्वोपयुक्तं सारमात्रं गुरुवाक्याद् गृहीत्वा योगेन कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

हे धृतराष्ट्र! अहमेवास्मि वो युष्माकं माता जनयित्री पिता अपि अहमेव। युष्माकं पुत्रो दुर्योधनादिरहमस्मि। किंबहुना? आत्मा अहमस्मि सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति च तस्याहमेवात्मा॥२८॥

एवं तावदाधिभौतिकं पित्रादिकं दर्शितम्। अथेदानीं आधिदैविकं पित्रादिभावं दर्शयति—

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत॥
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम्॥२९॥

पितामह इति। पितामहोऽस्मि स्थविरः वृद्धः इंद्रादेः पितामहोऽस्मि अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव। यः पिता इंद्रादेः हिरण्यगर्भः सोऽप्यहमेव तथा। मम यूयम् आत्मस्थाः एवं यूयं सर्वे परमार्थतो न मे आत्मनि व्यवस्थिताः, न चाप्यहं युष्मासु स्थितः। तथा चाह भगवान् "मत्स्थानि सर्वभूतानि"इति ॥२९॥

अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्रह्मभावं वामदेववदपरोक्षीकुर्वन् स्वस्य सार्वात्म्यं स्तौति—अहमेवेति। नास्ति अतीतानागतं अस्ति वर्त्तमानं सर्वेषामंतरात्मा चाहमेवास्मि॥ २८॥

पितामह इति। एवमात्मनि सर्वमारोप्य अपवदति न मे यूयं न चाप्यहमिति। यद्यपि रज्ज्वामुरग आरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चित्संबन्धोऽस्ति अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात्। एवं ब्रह्मात्मजगतोरप्यसम्बन्धो द्रष्टव्यः॥ २९॥

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥
अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥

यद्यपि न ममात्मनि यूयं व्यवस्थिताः, न चाप्यहं युष्मासु स्थितः, तथापि आत्मैव स्थानम् आत्मैवाश्रयः जन्म चात्मा अस्मादेवात्मनः सर्वमुत्पन्नम् । तथाच श्रुतिः- "आत्मन एवेदं सर्वम्" इति । ओतप्रोतः अहमेव ओतप्रोतरूपेण व्यवस्थितः जगदात्मा युष्माकं जनयिता अजरप्रतिष्ठः अजरे जरामरणवर्जिते स्वे महिम्नि तिष्ठामीत्यजरप्रतिष्ठः । तथाच श्रुतिः "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति ॥ ३० ॥

अणोरणीयान् सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः ॥
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २१ ॥

अहमेव मुमुक्षूणां ज्ञेय इत्याह—आत्मैवेति । मम स्थानं अधिष्ठानं आत्मैव स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः । अत एव मम जन्म जननहेतुरपि आत्मैव अजत्वादेव अहं कार्ये ओतः प्रोतश्च तिर्यगूर्ध्वं च पटे तंतव इवानुस्यूतोऽस्मि अजरा अप्रच्युतस्वभावा प्रतिष्ठा अधिष्ठानत्वं यस्य स तथा अजश्चर इति पादो व्याख्यातः । मां सर्वेषां भूतानामंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः प्रसन्न आस्ते ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणिके धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अणोरिति—

अणोः सूक्ष्मात् अणीयान् सूक्ष्मतरः सुमनाः शोभनं रागद्वेषादिमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितं केवलं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यस्य स सुमनाः सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु हृदयकमलमध्ये अहमेवात्रस्थितः सर्वभूतात्मतया ।

एवं तावत्स्वानुभवो दर्शितः; इदानीं न केवलमस्मदनुभव एवात्र प्रमाणम्, अन्येऽप्येवमेवावगच्छंतीत्याह । येऽन्ये सनकसनंदनसनातनवामदेवादयो ब्रह्मविदस्तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पिता जनयिता परमेश्वरो यस्तं पुष्करे हृत्पुण्डरीकमध्ये निहितं विदुः परमात्मानमात्मत्वेनागवच्छंतीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः तेषामनुभवं दर्शयति-"तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति बृहदारण्यके । "एतत्सामगायन्नास्ते" इति

प्रकरणार्थमुपसंहरति—अणोरिति। अणोरप्यणुतरो दुर्लक्ष्यः न त्वणुतरपरिमाणवान् अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात् । एतेन निर्गुणं रूपमुक्तं। सुमनाः शोभ-

तैत्तिरीयके सामगानेन स्वानुभवो दर्शितः, आत्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम्। तथा छांदोग्येऽपि—"तद्धास्य विज्ञौ" इति। तलवकारेच "अहमन्नम्" इत्यादिना विदुष अनुभवो दर्शितः ॥३१॥ तत्रैते श्लोका भवंति—

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तभावमीशमात्मना
भावयन् षडिंद्रियाणि संनियम्य निश्चलः ॥
अस्ति वस्तु चिद्घनं जगत्प्रसूतिकारणं
न नश्वरं तदुद्भवं जगत्तमोनुदं च यत् ॥
तत्पदैकवाचकं सदामृतं निरञ्जनम्
चित्तवृत्तिदृक् सुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहम् ॥ इति॥१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

नं मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यं अतीतादिसर्वप्रकाशकं यस्य मनोस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतेः। स सुमनाः एतेन सगुणं रूपमुक्तं सर्वभूतेष्ववस्थितः अंतर्यामिरूपेण स्थितः पितरं अर्थाद्वियदादीनां जरायुजादीनां च सर्वभूतानां पुष्करे हृदयपुंडरीके निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानंति। एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं हृदये विदित्वानेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमच्चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे सनत्सुजातीयटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरीज़ पुस्तकमालायाः ।

अस्यां काशी—संस्कृतग्रन्थमालायां विभागशः प्रकाशिता भवन्ति । एतस्यां प्राचीननवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्चात्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नक्रेतृ निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

		रु०	आ०	पा०
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः	(पाकशास्त्रम् १)	१	८	०
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् ।	(वेदान्तः १)	१०	०	०
३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् ।	(वैशेषिक १)	३	८	०
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराचार्य कृतभाष्यद्वयेन टिप्पण्या च समलङ्कृतम् ।	(वैदिक १)	०	३	०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः सटीकः सम्पूर्णः [illegible]	(व्याकरण १)	१०	०	०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० प्रभृतिखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपण" दिनकरीय महामहोपाध्याय पं० श्रीकृष्णम्भट्टशास्त्रीव्याख्या सहिता ।	(न्याय १)	१०	०	०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृत वार्तिकटीकया तत्त्वचन्द्रिकासमेत विवरणेन च समन्वितम् ।	(वेदान्त २)	०	८	०
८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मितः ।	(काव्य १)	०	८	०
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः ।	(कामशास्त्र १)	०	१२	०
१० [illegible] । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचित ।	(ज्योतिष १)	०	४	०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनगृह्यसूत्र-श्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् ।	(कर्मकाण्डम् १)	१	०	०
१२ पुरुषसूक्तम् । [illegible]	(वैदिक २)	१	०	०
१३ [illegible]		१	४	०
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदास वि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी टीकाद्वयेन समन्वितम् सम्पूर्णम् ।	(काव्य २)	१	०	०
१५ [illegible] । [illegible] संस्कृत-भाषाटीका सहित		०	८	०
१६ कारिकावली व्याख्या मुक्तावली-व्याख्या [illegible] टीका सहित [illegible]	(न्याय २)	१	०	०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रं हरिहरभाष्य-गदाधरभाष्यसहितम् ।	(कर्मकाण्ड २)	१	४	०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् ।

हरिदासगुप्ता एण्ड सन्स,
मालिक, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ [illegible]
विद्याविलास प्रेस, [illegible]
[illegible]